

Op deze uitgave is de CC-BY-NC-licentie van toepassing.

Het is toegestaan om deze uitgave te kopiëren, distribueren, vertonen en op te voeren, en om afgeleid materiaal te maken dat op dit werk gebaseerd is zolang dit geen commerciële doeleinden heeft en uitsluitend als de auteur vermeld wordt als maker: C.R. Quist / Theologische Universiteit Apeldoorn

Thomas van Aquino over de hoop als christelijke deugd en implicaties van Thomas' visie voor christelijke opvoeders

Scriptie Master Herbronning Gereformeerde Theologie

Student: Rachel Quist

Docent: A. de Muynck

Begeleider: G.A. van den Brink

Woorden: 24963

Datum: 2-8-2025

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
1. De rol van hoop in opvoeding.....	4
2. Relevantie hedendaagse deugdethiek.....	5
3. De relatie tussen deugdethiek en opvoeding	6
4. De relatie tussen de deugd van hoop en de christelijke opvoeding	8
5. Waarom Thomas	9
6. Onderzoeksvraag	10
7. Methode.....	10
8. Uitleiding.....	11
Hoofdstuk 1: Inleiding op Thomas en zijn werk	12
1.1 Wie was Thomas van Aquino.....	12
1.2 Thomas in zijn tijd	13
1.3 Thomas over geluk.....	13
1.4 Thomas over natuur en genade.....	14
1.5 Summa Theologiae.....	15
1.6 Uitleiding.....	17
Hoofdstuk 2 De deugd van hoop.....	18
Inleiding.....	18
2.1 De deugden	18
2.2 De deugd van hoop.....	21
2.3 Voorlopige conclusie	35
Hoofdstuk 3 De passie van hoop en de deugd van hoop.....	37
Inleiding.....	37
3.1 Wat is een passie volgens Thomas?	37
3.2 Wat is de passie van hoop?	38
3.3 Waarom is de passie van hoop een irascibile passie?.....	39
3.4 Wat kan een opvoeder met het verschil tussen de deugd van hoop en de passie van hoop?..	40
3.5 Samenvatting.....	42
Hoofdstuk 4.....	43
Inleiding.....	43
4.1 Wat zegt Thomas over de deugd van hoop voor opvoeders	43
4.2 Begrenzingsen en aanbevelingen	51
4.3 praktische adviezen	54
4.4 De deugd van hoop verbeeld in mijn praktijk.....	55
4.5 Uitleiding.....	55

Abstract	57
Bijlagen	58
Bijlage 1.....	58
Bijlage 2.....	59
Bijlage 3.....	60
Bijlage 4.....	61
Bijlage 5.....	62
Bijlage 6.....	62
Bibliografie	63

Inleiding

Op 9 januari 2024 lanceerde Stichting Ideële Reclame (SIRE) in Nederland de campagne 'Vind je lichtpuntje en durf te hopen'. In deze campagne werd hoop als volgt omschreven: 'Een verlangen naar verbetering, waarvoor we bereid zijn in actie te komen. Hoop zorgt ervoor dat mensen doorgaan en niet opgeven'.¹ Het belang van deze campagne ter bevordering van hoop werd onderbouwd door onderzoek onder volwassenen Nederlanders. Hoewel 81% het belangrijk vond om hoopvol te zijn, werd 62% van de respondenten gedurende de afgelopen 5 jaar minder hoopvol over de samenleving. Daarnaast werd 23% van de respondenten gedurende de afgelopen 5 jaar minder hoopvol over zijn of haar eigen leven. Maatschappelijke problemen zoals de vluchtelingencrisis, klimaatverandering en inflatie maken het voor velen moeilijk om hoopvol te blijven.² Ook wetenschappelijk onderzoek bevestigt dat hoop een onmisbaar onderdeel is van het menselijk bestaan.³ De invloedrijke pedagoge Lea Dasberg bracht hoop in verband met het menselijk voortbestaan, door haar stelling dat er geen andere pedagogiek bestaat dan de pedagogiek van hoop.⁴

Opmerkelijk vind ik het dat ik de afgelopen jaren tijdens mijn opleiding pedagogische wetenschappen niets heb geleerd over wat hopen is of hoe hoop overgedragen wordt door opvoeders. Toch ben ik ervan overtuigd dat Dasberg gelijk heeft: hopeloos opvoeden is onmogelijk. Gedurende het laatste jaar van mijn studie volgde ik een minor theologie. Een wereld ging open toen ik kennismaakte met de deugdedethiek. In de christelijke deugdedethiek wordt hoop gezien als één van de drie theologische deugden. Wat ik las bij Douma over de deugdedethiek van Thomas van Aquino, intrigeerde mij. Volgens Douma is er geen duidelijk conflict tussen de deugdedethiek van Thomas en de reformatie.⁵ Maar wat is dan de betekenis van de christelijke deugdedethiek volgens Thomas binnen de gereformeerde theologie? Hij is tenslotte een Rooms-Katholieke heilige. Dankzij het oordeel van Douma en een nieuwe publicatie over Thomas' gedachtegoed begon ik als pedagoog mijn kennismaking met Thomas en zijn visie op de deugd van hoop.⁶

In deze scriptie onderzoek ik wat volgens Thomas de deugd van hoop is en of Thomas hedendaagse opvoeders een handreiking geeft om kinderen te laten hopen. In deze inleiding houd ik als werkdefinitie van hoop de definitie van SIRE aan: 'Een verlangen naar verbetering, waarvoor we

¹ Zie voor meer informatie de website van SIRE: 'SIRE Vind je lichtpuntje', SIRE, geraadpleegd op 15 oktober 2024, <https://lichtpuntje.sire.nl/#home>.

² Zie voor een onderbouwing van de genoemde cijfers de factsheet zoals gepubliceerd door SIRE: 'SIRE Cijfers-over-Hoop', geraadpleegd op 15 oktober 2024, https://lichtpuntje.sire.nl/documents/SIRE_Cijfers-over-Hoop.pdf.

³ Zie: E. Scherder en L. Hofstra, *Hoop voor hart en hersenen. Humor, Ontspanning, Optimisme, Positiviteit* (Athenaum, 2023). Zij beschrijven hoe hoop het leven op allerlei manieren positief beïnvloedt.; C.R. Snyder, 'Hope theory: Rainbows in the mind,' *Psychological Inquiry*, 13 (2002): 249–275.

⁴ L. Dasberg, *Pedagogie in de schaduw van het jaar 2000. Hulde aan de hoop* (Boom, 1980), 29.

⁵ J. Douma, *Grondslagen* (Kok, 1999), 227-232.

⁶ Deze nieuwe publicatie was: N. Schonenbaum, *Wat maakt gelukkig?* (Damon, 2021).

bereid zijn in actie te komen.’ In hoofdstuk 2 zal ik op basis van Thomas een werkdefinitie geven van de deugd van hoop.

Deze inleiding bestaat uit zeven paragrafen. In de eerste paragraaf beschrijf ik de rol van hoop in de opvoeding en bespreek ik verschillende definities van hoop. Ten tweede ga ik in op de relevantie van de deugdedthiek in de hedendaagse samenleving en haar betekenis voor de opvoeding. Ten derde licht ik toe waarom juist de deugd van hoop binnen opvoeding van belang is. Ten vierde beschrijf ik de relatie tussen de deugd van hoop en de christelijke opvoedingspraktijk. Aansluitend motiveer ik mijn keuze voor Thomas in deze scriptie in paragraaf 5 en presenteer ik in paragraaf 6 de onderzoeksvraag. Tot slot beschrijf ik in paragraaf 7 de methode.

1. De rol van hoop in opvoeding

Omdat er in mijn opleiding geen aandacht was voor de hoop, verraste het mij dat er wel degelijk onderzoek is naar de rol van hoop in de opvoeding. In 1980 omschreef Dasberg pedagogiek als de discipline van hoop.⁷ In dezelfde periode als Dasberg beschreef de invloedrijke Amerikaanse psycholoog en psychoanalyticus Erik Erikson hoop als de meest basale eigenschap van de menselijke geest. Hoop wordt volgens hem gevormd in de kindertijd en blijft levenslang een onderdeel van het menselijk bestaan, ook in tijden van crisis en uitdaging.⁸ Martinus Jan Langeveld, pedagoog en filosoof, benoemt dat hoop de houding omschrijft van de opvoeder tegenover de toekomst van het kind. Opvoeders die hopen, bereiden het kind voor op dat wat komt, maar nog niet is.⁹ Ook blijkt uit verschillende onderzoeken dat opvoeders die hoopvoller gestemd zijn, beter in staat zijn om hoop over te dragen.¹⁰

In hedendaagse studies binnen de sociale wetenschappen wordt hoop beschreven als een cognitief proces en een motivatie om gedrag te vertonen wat leidt tot een gewenste uitkomst.¹¹ Meer filosofisch wordt er ook gesproken over ‘ons bewustzijn van het geschenk van de mogelijkheid van het goede’.¹² Een andere wetenschappelijke definitie van hopen representeert de gedachte van hopen als activiteit: ‘Hopen op een uitkomst is naar iets verlangen, een kans toekennen tussen 0 en 1 en

⁷ Dasberg, *Hulde aan de hoop*, 25-29.

⁸ E. H. Erikson, *Insight and responsibility*. (Norton & Company, 1994), 115.

⁹ M.J. Langeveld, *Beknopte theoretische pedagogiek*. (Wolters-Noordhoff bv, 1979), 34-47.

¹⁰ N.T. Hoang, et al., ‘Hopeful parenting: A systematic literature review on hope among parents,’ *International Journal of Applied Positive Psychology*, 9 (2024): 1563-87; B.D. Hoy et al., ‘Links between parents’ and children’s levels of gratitude, life satisfaction, and hope,’ *Journal of Happiness Studies*, 14 (2012): 1343-61; C.S. Snyder, ‘Hope theory: Rainbows in the mind,’ *Psychological Inquiry*, 13 (2002): 249-75; M. de Winter, ‘Pedagogiek over hoop: het onmiskenbare belang van optimisme in opvoeding en onderwijs,’ (SWP, 2017), 11-13.

¹¹ E. Pleeging, et al., ‘The Relations between Hope and Subjective Well-Being: a Literature Overview and Empirical Analysis,’ *Applied Research Quality Life* 16 (2021): 1019-41.

¹² P. Nullens, ‘Hoop als de kunst van het mogelijke,’ *Christen Democratische Verkenningen*, 4 (2016): 42-49. In dit artikel worden definities van hoop kritisch besproken. Zie ook A. Scioli, en H.B. Biller, *Hope in the Age of Anxiety*. (Oxford University Press, 2006). voor een omschrijving van hoop als systeem met vier kerncomponenten: vertrouwen, beheersing, spiritualiteit en verbondenheid.

oordelen dat er voldoende gronden zijn om zich emotioneel te engageren en er vervolgens naar te handelen'.¹³ In het boekje *Een hoopvolle Toekomst, hoe dan?* beschrijft José Middendorp als lector en onderzoeker binnen het lectoraat 'Opvoeden en (op)leiden naar duurzaam en democratisch samenleven' verschillende visies op hoop in de pedagogiek.¹⁴ Middendorp benoemt verschillende aspecten van het hedendaagse begrip van hoop in de pedagogiek, zoals het bieden van een perspectief op iets beters (utopie), actie en thuisraken in de wereld. Ook noemt hij hoop als het ontstijgen van het individuele belang en het recht doen aan de sociale erfenis van onze voorouders.¹⁵ In hoofdstuk 4 bespreek ik enkele aspecten van deze omschrijving in het licht van de deugd van hoop. Samenvattend: definities van hoop omschrijven hoop vaak als een actief, verwachtingsvol vertrouwen dat het beter wordt in de toekomst.¹⁶

2. Relevantie hedendaagse deugdedthiek

De deugdedthiek zie ik als een praktische benadering van het leven, omdat deze ethiek naar antwoorden zoekt op de vraag 'Hoe moet ik leven?' In de deugdedthiek staat het doen van goede daden centraal. Een mens die deugdzaam leeft, is in staat om het goede te doen. Deugdedthiek wordt ook wel vergeleken met de hedendaagse stroming van de levenskunst, omdat in beide stromingen het goede leven centraal staat.¹⁷ In het kader van morele vorming omschreef Wouter Sanderse, gepromoveerd op de relevantie van de Aristotelische ethiek voor morele vorming in het onderwijs, deugdedthiek als volgt:

Vanuit een deugdedthisch kader is morele vorming allereerst een doel op zich en geen middel om een maatschappelijk probleem op te lossen. Het stimuleert ons om goede mensen te worden, en dat is iets waar we nooit klaar mee zijn. [...] Het interessante aan de deugdedthiek is dat het niet bij een constatering blijft maar dat ze ook handvatten biedt om na te denken over de vraag hoe dat wat we doen nog beter kan.¹⁸

De afgelopen decennia is er in de samenleving aandacht voor de waarde van de deugdedthiek. De gereformeerde ethicus Brillenburg Wurth pleitte rond 1950 voor een eerherstel van de deugd. Hij

¹³ A.M. Martin, *How we hope. A moral psychology* (Princeton University Press, 2013), 8-9.

¹⁴ J. Middendorp, *Een hoopvolle toekomst hoe dan?* (Stenden Hogeschool, 2023), 16-17.

¹⁵ Middendorp, *Een hoopvolle toekomst*, 16-17.

¹⁶ A. Baan, *Virtuoos leven: zeven deugden om goed te leven in een doorgedraaide wereld*. (Kokboekencentrum, 2025), 71.; Zie ook het interview in 'De Reformatorische School' met Micha de Winter, waarin hij praktijkvoorbeelden geeft van hoe deze verwachtingsvolle houding eruit kan zien in een schijnbaar hopeloze wereld. H. Hoogendijk, 'Een pedagogiek van Hoop,' *De Reformatorische School*, 1 maart 2018, Digibron.

¹⁷ M. Rasch, 'Levenskunst: Deugdedthiek van Aristoteles verbinden met authenticiteit,' *Studium Generale Universiteit Utrecht*, 10 november 2011, <https://www.sg.uu.nl/artikelen/2011/11/levenskunst-deugdedthiek-van-aristoteles-verbinden-met-authenticiteit>; P. van Tongeren, *Leven is een kunst. Over morele ervaring, deugdedthiek en levenskunst* (Klement, 2013). Zie P.H. Vos voor een uiteenzetting van de verschillen tussen levenskunst en deugdedthiek: P. Vos, *Het goede in het gewone leven: protestantse deugdedthiek* (Buijten & Schipperheijn Motief, 2025), 42-47.

¹⁸ W. Sanderse, 'Over morele vorming in het onderwijs. Een weerlegging van enkele misvattingen,' *Radix*, 35 (2009): 251-52.

signaleerde dat mensen zich liever zondaar noemen dan deugdzaam mens.¹⁹ In 1981 betoogde de Schotse filosoof Alasdair MacIntyre in zijn boek *After Virtue* dat de deugdedethiek een antwoord kan bieden op het probleem van morele fragmentatie en het verlies van gedeelde waarden.²⁰ Stanley Hauerwas, Amerikaans theoloog en ethicus, benadrukt dat de kerk als gemeenschap een ruimte is waar deugden actief beoefend worden.²¹ Opvoeders zijn een onderdeel van de gemeenschap waarin kinderen leren om deugden te beoefenen.

Filosoof Paul van Tongeren won in 2013 met zijn boek *Leven is een kunst. Over morele ervaring, deugdedethiek en levenskunst* de prijs voor het meest prikkelende Nederlandstalige filosofieboek.²² Andreas Kinneging, hoogleraar rechtsfilosofie, publiceerde in 2020 het boek *De onzichtbare maat*.²³ Hij beargumenteert hoe de samenleving zou opknappen als mensen de deugden weer zouden beoefenen. Ethicus Pieter Vos, hoogleraar en voormalig lector morele vorming, betoogt in zijn studie *Longing for the Good Life* dat de post-reformatorische theologische ethiek het goede blijft zien als het nastreven van het goede leven. Hij publiceerde recent een toegankelijke Nederlandse versie van zijn studie voor breed publiek.²⁴

Ook voor hedendaagse christenen zijn de deugden onmisbaar om het goede leven te leiden.²⁵ De katholieke theoloog Joseph Pieper geeft in zijn boek *Faith, Love en Hope* een aanzet om hoop binnen de christelijke deugdedethiek te plaatsen: hij bespreekt hoe hoop in het heden ons verlangen en onze daden richt op een toekomst die niet door eigen inspanning kan worden bereikt, maar die ons door genade wordt gegeven.²⁶ Begin 2025 verscheen het boek *Virtuoos leven. Zeven deugden om goed te leven in een doorgedraaide wereld* van theoloog Ariaan Baan.²⁷ Baan beschrijft hoe je deugden kunt inzetten als geschenken van God om een goed leven te leiden. Kortom, de belangstelling voor deugdedethiek onder theologen, filosofen en ethici is duidelijk aanwezig en wordt ook gedeeld met een breder publiek via laagdrempelige publicaties.

3. De relatie tussen deugdedethiek en opvoeding

Ook in de pedagogische literatuur is aandacht voor deugdedethiek. Zo brengt het *Virtues Project* wereldwijd het belang van deugden onder de aandacht bij opvoeders.²⁸ Deugden worden door de

¹⁹ G. Brillenburg Wurth, *Zedelijke opvoeding: Grondlijnen van een ethische paedagogiek* (Kok, 1960), 30.

²⁰ Volgens MacIntyre geven deugden richting aan het menselijk leven door te helpen een betekenisvol leven te leiden, gericht op het uiteindelijke doel.

²¹ S. Hauerwas, 'Schooling Hope: Feature interview,' *Plough*, 27 april 2020, geraadpleegd op 8 april 2025, <https://www.plough.com/en/topics/faith/discipleship/schooling-hope>

²² Van Tongeren, *Leven is een kunst*.

²³ A. Kinneging, *De onzichtbare maat* (Prometheus, 2020).

²⁴ P.H. Vos, *Het goede in het gewone leven*.

²⁵ Zie: P.H. Vos, *Longing for the good life: Virtue Ethics after Protestantism* (Boomsbury Publishing, 2020).

²⁶ J. Pieper, *Faith, hope, love* (Ignatius Press, 1997), 99.

²⁷ Baan, *Virtuoos leven*.

²⁸ Zie voor meer informatie: 'De officiële website van The Virtues Project Nederland,' The Virtues Project, geraadpleegd op 11 maart 2025, <https://www.virtuesproject.nl/>

initiatiefnemers van het project omschreven als onze innerlijke krachten, de inhoud van ons karakter en dienen daarom expliciet een plaats te krijgen in de opvoeding.²⁹ Ook in Nederland zijn er door het *Virtues Project* materialen ontwikkeld, zoals deugdenspellen en deugdenkaartjes om opvoeders bij te staan in het stimuleren van deugden bij kinderen. Daarnaast zijn er deugdenboeken gepubliceerd met strategieën voor het aanleren, herkennen en inoefenen van 52 belangrijkste deugden.

In *Het Grote Deugdenboek voor ouders* is de deugd van hoop niet opgenomen als één van de 52 belangrijkste deugden. Hoewel hoop niet beschreven wordt, is het wel project wel waardevol omdat het opvoeders aanmoedigt om deugden over te dragen.³⁰ Opvoeders leren kinderen immers hoe ze goed kunnen leven door begeleiding, herhaling en voorbeeldgedrag in de alledaagse bezigheden. Goede opvoeders leven zelf het goede leven.³¹ Vos, in zijn toenmalige functie als lector morele vorming in Zwolle, verwoordt deze taak van opvoeders als volgt:

Opvoeden vindt primair plaats door wie de opvoeder zelf is, door zijn deugden. In onze samenleving is de samenhang in de moraal zoek, die zich zou moeten richten op moed, maat, verstandigheid en rechtvaardigheid, maar ook op geloof, hoop en liefde. Wat mij betreft zou dit geheel het gebinte moeten vormen van de morele opvoeding.³²

De morele opvoeding wordt door pedagogen uit de vorige eeuw in ook verband gebracht met de ontwikkeling van de persoonlijkheid van een kind.³³ Jan Waterink, destijds hoogleraar pedagogiek aan de Vrije Universiteit, benoemde dat een kind in zijn morele ontwikkeling leert wat goed is, en dat een kind zijn persoonlijkheid ontwikkelt door datgene te doen waarvan zijn geweten hem zegt, dat hij het doen moet.³⁴ Ofwel, een moreel goed ontwikkelde persoonlijkheid hangt samen met karaktervorming en resulteert doorgaans in gewetensvol handelen. Gewetensvol handelen is goed handelen, en goede handelingen leiden tot een deugdzzaam leven. Interessant is onderzoek van Andrea Porcarrelli, Italiaans pedagoog en filosoof, naar de rol van Thomas' deugdethiek bij de karaktervorming van kinderen. Hij betoogt dat Thomas' systematische uitwerking van de zeven deugden een waardevolle basis vormt voor karaktervorming in de opvoeding vandaag de dag. Hoewel de deugden geworteld zijn in de christelijke traditie, kunnen ze volgens hem onderwezen en toegepast worden in de opvoeding in een seculiere en multiculturele samenleving.³⁵

²⁹ 'What are Virtues', The Virtues Project, geraadpleegd op 11 maart 2025, <https://www.virtuesproject.com/>

³⁰ P. H. Vos, 'Een goede leraar is leraar die deugt,' *Reformatorisch Dagblad*, 24 november 2006, Digibron.

³¹ A. MacIntyre, *After Virtue: A study in Moral Theory* (University of Notre Dame Press, 2007), 221.

³² P. H. Vos, 'Deskundige vergroot onzekerheid ouder,' *Reformatorisch Dagblad*, 21 november 2008, Digibron.

³³ Zie voor een overzicht van pedagogen over de morele opvoeding: M. Biemond, 'Morele vorming vanuit een Deugdenbenadering: De deugdethiek in de traditie van reformatorische opvoeding en onderwijs,' *De Reformatorische School*, 1 februari 2009, Digibron.

³⁴ J. Waterink, *Opvoeding tot persoonlijkheid* (Kok, 1964), 16, 89.

³⁵ A. Porcarelli, 'Character education and virtues: A personalist pedagogical perspective,' *Revista de Educación Religiosa*, 1 (2024): 9-26.

4. De relatie tussen de deugd van hoop en de christelijke opvoeding

Naar mijn mening is de deugd van hoop onmisbaar in de christelijke opvoeding. Ook verschillende wetenschappelijke studies onderzochten de rol van deugden in de christelijke opvoeding. Binnen het geheel van de christelijke opvoeding, blijkt hoop een belangrijke rol te spelen.³⁶ Bovendien is het ook Bijbels om deugdzzaam te leren leven.³⁷ Zowel in het Oude Testament als in het Nieuwe Testament speelt hoop een belangrijke rol. In Psalm 78 worden opvoeders opgeroepen om hun kinderen op te voeden, met het doel dat ze hun hoop op God stellen.³⁸ In het Nieuwe Testament wordt geschreven over een levende hoop, en worden de christenen aangespoord om altijd bereid te zijn tot verantwoording van de hoop die in hen is. Pedagoog Wim ter Horst gaf het volgende antwoord toen aan hem gevraagd werd hoe belangrijk hoop is in de opvoeding, en hiermee vat hij de relevantie van de Bijbelse hoop samen:

Dat is een kernwoord, net als geloof en liefde. [...] Hoop biedt mensen uitzicht. Zij maakt dat we loskomen van een materialistische levensstijl, van onze focus op het hier en nu, van de gedachte dat alles leuk moet zijn. Het Koninkrijk van God is in aantocht. Mensen om ons heen missen dat toekomstperspectief. Christenen moeten hun dat bieden. Wij hebben schatkamers vol hoop. Laten we er ruimhartig van uitdelen.³⁹

Dat klinkt heel wat royaler dan de lichtpuntjes die we volgens SIRE ergens moeten vinden. Maar zijn christenen in staat om hun schatkamers vol hoop te hebben in een samenleving waar de hoop afneemt? Want met lege schatkamers valt er niets uit te delen. Of weten we als christelijke opvoeders ook geen raad met de deugd van hoop, net zoals de auteurs van *Het Grote Deugdenboek*? De hernieuwde aandacht voor de deugdediek in onze samenleving maakt opvoeders mogelijk ontvankelijker om bezig te zijn met de deugd van hoop in de opvoeding.

³⁶ Zie bijvoorbeeld de volgende onderzoeken: Miller-McLemore (2003) onderzocht hoe christelijke deugden, waaronder hoop, kunnen worden geïntegreerd in de opvoeding van kinderen. Ze bespreekt dat ouders een rol kunnen spelen bij het vormen van een op God gerichte hoop in hun kinderen: B.J. Miller-McLemore, *Let the children come: Reimagining childhood from a Christian perspective* (Fortress Press, 2019). In zijn werk *Christian Religious Education* legt Groome uit dat christelijke opvoeding, geworteld in de tradities van de kerk en de theologische deugden, kan bijdragen aan de vorming van kinderen. Hij besteedt aandacht aan het overbrengen van hoop als een essentiële christelijke waarde. Th. H. Groome, *Christian Religious Education: Sharing Our Story and Vision* (Harper & Row, 1980). Zie ook het opinieartikel van Gerdien Bertram, hoogleraar onderwijs in levensbeschouwelijk en pedagogisch perspectief: G. Bertram, 'Hoopvol onderwijzen biedt leerling perspectief in onzekere tijden,' *Reformatorisch Dagblad*, 6 mei 2025, Digibron.

³⁷ Zie bijvoorbeeld de Bijbelteksten (Spreuken 22:6, Deuteronomium 6:5-9) in: Biemond, *Morele vorming*.

³⁸ Bram Kunz, docent godsdienst bij Driestar Educatief en lector praktijkgericht onderzoek naar de vorming van christelijke onderwijsprofessionals in de 21ste eeuw, vult hierbij aan dat ook opvoeders hun hoop op God zouden moeten stellen: 'Het is geen pedagogiek van succesvolle opvoeders, maar van mensen die hun eigen hart kennen en die desondanks hoge verwachting hebben van God; ook als het in de opvoeding anders loopt dan gedacht en gehoopt.' A. J. Kunz, 'Opvoeden vereist hoop,' *Reformatorisch Dagblad*, 17 juni 2017, Digibron.

³⁹ B. Tramper, 'Door het oog van de liefde,' *Reformatorisch Dagblad*, 2 februari 2010, Digibron.

5. Waarom Thomas

In deze paragraaf beschrijf ik waarom Thomas mijns inziens een belangrijke bron is als het gaat om hoopvol opvoeden. Thomas' beschrijving van de hoop als christelijke deugd biedt mogelijk een waardevol perspectief tegenover de bestaande wetenschappelijk geformuleerde visies op hoop zoals beschreven in paragraaf 1.

Ten eerste is Thomas de persoon die de christelijke deugdedethiek grondig overdacht en beschreven heeft. Door de eeuwen heen wordt ook in de protestantse deugdedethiek teruggegrepen op verschillende elementen van Thomas' deugdenbenadering.⁴⁰ In de *Summa* presenteert Thomas een synthese van de klassieke deugdedethiek van Aristoteles en de christelijke theologie. Daarbij bouwt hij voort op de werken van kerkvaders zoals Ambrosius, Augustinus en Petrus Lombardus, maar hij gaat ook verder door deze traditie te integreren in een rationeel-filosofisch systeem terwijl hij ruimte laat voor genade en openbaring.

Ten tweede, de synthese die Thomas maakt tussen wetenschappelijke kennis en het geloof in God is een spannende combinatie in de huidige tijd. Thomas beschouwt de rede en het geloof als complementair. Zowel de werkelijkheid die een mens kan begrijpen, als de bovennatuurlijke werkelijkheid, die de mens alleen door geloof in Gods openbaring kan ontdekken, zijn onderdeel van Thomas' uitleg over de hoop. Hierdoor verbreedt hij in zijn tijd de reikwijdte van de hoop naar religieuze dimensies in tegenstelling tot veelgebruikte hedendaagse definities van hoop. Thomas' benadering van de deugd van hoop biedt mogelijk handvaten om ook in deze tijd op een rationele manier de schijnbare tegenstrijdigheid tussen geloof en wetenschappelijk redeneren te bekritisieren als het gaat om de legitimiteit van de hoop.

Ten derde, Thomas' *Summa* is geschikt om te bestuderen in deze scriptie omdat Thomas op een scholastieke en relatief eenvoudige manier schrijft.⁴¹ De *Summa* is opgebouwd uit argumenten voor en tegen een antwoord op een vraag (paragraaf 1.5). Door zijn gestructureerde uiteenzetting geeft hij de hedendaagse lezer inzicht waarom hij iets vindt.⁴² Zijn heldere, systematische manier van denken en argumenteren kan de hedendaagse lezer helpen om Thomas' argumenten te begrijpen en in dialoog te gaan met heersende opvattingen in de huidige tijd.⁴³

De vierde reden dat ik voor Thomas heb gekozen, is dat zijn benadering van de hoop als deugd ruimte biedt aan het menselijk (pedagogisch) handelen. Thomas heeft aandacht voor de rol van de mens en de rol van God.⁴⁴ Hij verbindt het dienen van God als goddelijke gave met het beoefenen

⁴⁰ W. van 't Spijker, 'Reformatoren over de deugd,' *Theologia Reformata* 1 (1995): 81-101.

⁴¹ B. Davies, *The Thought of Thomas Aquinas* (Clarendon Press, 1992), 18-19.

⁴² J. Wissink, *Thomas van Aquino: De actuele betekenis van zijn theologie* (Meinema, 1998), 22-24.

⁴³ F. Ryan, 'Why do we still Need Aquinas?' *New Blackfriars*, 1056 (2014): 175,

⁴⁴ Zie het artikel van Patrick Quinn voor achtergrondinformatie hoe Thomas over de rol van de leraar schrijft in relatie tot goddelijke genade. P. Quinn, 'Aquinas's Views on Teaching,' *New Blackfriars*, 961 (2007): 108-20,

van de deugd van hoop.⁴⁵ Thomas maakt praktisch hoe de mens zich gedraagt als geschapene naar Gods beeld en gelijkenis, onder meer door onderscheid te maken tussen de hoop als passie en de hoop als deugd.⁴⁶ Inzicht in de rol van God en de rol van de mens bij het verwerven van de deugd van hoop, geeft ook inzicht in de rol van opvoeders in het doorgeven van de hoop.

6. Onderzoeksvraag

Eerder onderzoek richtte zich op de christelijke deugden binnen de deugdedethiek van Thomas en op het belang van deze deugden binnen de opvoeding. Toch is er, voor zover bekend, nog geen studie die specifiek de christelijke deugd van hoop onderzoekt vanuit Thomas' visie én tegelijkertijd verkent hoe opvoeders kinderen met behulp van deze visie kunnen leren hopen. Deze scriptie heeft daarom als uitgangspunt de onderzoeksvraag: Wat is volgens Thomas van Aquino de deugd van hoop en hoe kunnen christelijke opvoeders Thomas' visie gebruiken om kinderen te doen hopen? Onder opvoeders versta ik zowel ouders, grootouders, leerkrachten en anderen die een bijdrage leveren aan de opvoeding van een kind.

7. Methode

Deze scriptie is een conceptueel onderzoek. De primaire bron is de *Summa Theologiae*, omdat Thomas in dit werk uitgebreid ingaat op de deugd van hoop. De kwesties 17 en 18 uit het tweede deel van de *Summa Theologiae* waren het uitgangspunt, omdat Thomas in deze artikelen de deugd van hoop beschrijft. Eerst heb ik deze kwesties gelezen.⁴⁷ Wanneer Thomas voor mij onbekende begrippen gebruikte of naar onbekende personen refereerde, zocht ik in secundaire literatuur naar de betekenis van deze begrippen of personen. Daarna heb ik de kwesties nog een keer aandachtig gelezen en heb ik op papier aantekeningen gemaakt. Om de hoop als deugd te begrijpen, kwam ik tijdens het lezen van kwestie 17 en 18 tot de conclusie dat ik meer kennis nodig had over de passie van hoop. Daarom heb ik kwestie 40 uit het eerste stuk van het tweede deel gelezen over de passie van hoop (zie hoofdstuk 3).

In hoofdstuk formuleer ik met behulp van deelvragen de visie van Thomas op de deugd van hoop en geef ik een aanzet om Thomas' visie vanuit pedagogisch oogpunt te waarderen. Deze deelvragen formuleerde ik na het lezen van de kwesties. De deelvragen dekken niet de volledige

⁴⁵ Th. van Aquino, *Summa Theologica*, II-II, q.19 (Translated by Laurence Shapcote. Lander, Wyoming: Aquinas Institute for the Study of Sacred Doctrine, 2020. <https://aquinas.cc/la/en/~ST>. Voor meer argumentatie en uitleg hoe Thomas de rol van de Heilige Geest ziet in het verwerven van de deugden: V. Boland, 'Truth, knowledge and communication: Thomas Aquinas on the mystery of teaching,' *Studies in Christian Ethics* 19 (2006): 287- 304.

⁴⁶ Ryan, *Why Do We Still Need Aquinas*, 175.

⁴⁷ Ik maakte gebruik van de vertaling door Shapcote uit 2012 en de Latijnse tekst. De Latijnse tekst en de vertaling is uitgegeven door het Aquinas Institute for the Study of Sacred Doctrine en te raadplegen via <https://aquinas.cc/la/en/~ST>. De vertalingen in het Nederlands zijn dus van mijn hand.

inhoud van kwesties 17 en 18, maar alleen de onderwerpen die nodig zijn om de onderzoeksvraag te beantwoorden. Zie tabel 3 voor een overzicht van de deelvragen.

Om de kwesties uit de *Summa* goed te kunnen begrijpen, heb ik ook gebruik gemaakt van secundaire literatuur over Thomas en zijn werk, zoals zichtbaar is in de bibliografie. De belangrijkste commentaren noem ik hier, verder verwijs ik naar literatuur in voetnoten. Het commentaar op de *Summa Theologiae* van Christopher Kaczor, professor filosofie aan de *Loyola Marymount University* in Los Angeles, heeft mij geholpen om de passages te begrijpen. Ook het boek *The Thought of Thomas Aquinas* van Brian Davies was een compacte, heldere inleiding op de deugd van hoop in de context van Thomas' gehele denken. Daarnaast was het boek *Hope and Christian Ethics* van David Elliot een waardevolle bron. Elliot bekleedt de leerstoel *Catholic Moral Theology* aan de *Catholic University of America* en hij is gespecialiseerd in deugdedethiek en de ethiek van Thomas. Elliot beschrijft in hoofdstuk 2 de verhouding tussen deugd en genade en hij gaat ook in op de kernaspecten van de hoop bij Thomas.

8. Uitleiding

In deze inleiding is een beeld geschetst van wetenschappelijk onderzoek naar hoop. Het blijkt dat het nodig is dat mensen blijven hopen, maar dat dit niet vanzelfsprekend is. Ook blijkt dat hoop samenhangt met opvoeding. Vanuit de christelijke deugdedethiek bezien is de deugd van hoop een onderdeel van de praktijk van het goede leven. Christelijke opvoeders spelen een rol in het overdragen van de deugd van hoop. Mogelijk biedt Thomas in zijn *Summa* handvaten voor christelijke ouders die hun kinderen willen leren hopen volgens Bijbelse standaarden.

Hoofdstuk 1: Inleiding op Thomas en zijn werk

Dit hoofdstuk is een beknopte inleiding op Thomas en zijn werk. In paragraaf 1 beschrijf ik Thomas' levensloop, in paragraaf 2 de tijd waarin hij de *Summa* schreef. In paragraaf 3 en 4 beschrijf ik respectievelijk Thomas' visie op de gelukzaligheid van de mens en hoe Thomas schijft over natuur & genade. In paragraaf 5 geef ik de lezer inzicht in de opbouw van de *Summa*.

1.1 Wie was Thomas van Aquino

Thomas van Aquino (1225–1274) was een Dominicaanse theoloog en filosoof. Hij werd geboren in Roccasecca, een stad in het koninkrijk Sicilië (nu Italië), in een adellijke familie. Op jonge leeftijd werd hij naar de Benedictijner abdij van Monte Cassino gestuurd voor zijn opleiding.¹ Tijdens zijn opleiding werd zijn intellectuele begaafdheid zichtbaar.² In 1239 ging hij, op aanraden van de abt uit Monte Cassino, naar de universiteit te Napels om *artes liberales* te studeren.³ Op 19-jarige leeftijd koos Thomas voor het kloosterleven van de Dominicaner bedelorde. Deze keuze leidde tot conflict met zijn familie. Thomas' familie haalde hem naar huis en probeerde hem door huisarrest op andere gedachten te brengen. Echter, Thomas voelde zich aangetrokken tot de Dominicaner bedelorde vanwege de sobere levenswijze en de manier waarop men studeerde: het verlangen naar God ging samen met het streven naar begrip van de wereld.⁴ Na zijn 'huisarrest' studeerde hij in Parijs en in Keulen bij de dominicaan Albertus Magnus. Daar las Thomas onder meer de werken van Aristoteles. De invloed van de werken van Aristoteles op Thomas' denken blijkt uit Thomas' geschriften.⁵ Thomas werd professor aan de Universiteit van Parijs en keerde later terug naar Italië, waar hij les gaf in Rome en Napels. Gedurende zijn leven schreef hij verschillende werken, waaronder de *Summa Theologiae* en de *Summa contra Gentiles*.⁶

Naast zijn intellectuele bijdragen stond Thomas bekend om zijn nederigheid en toewijding aan het gebed. In 1274 stierf hij op weg naar het Tweede Concilie van Lyon. Hij werd in 1323 heilig verklaard door paus Johannes XXII en in 1567 uitgeroepen tot kerkleraar vanwege zijn buitengewone bijdrage aan de theologie.⁷ In 1879 publiceerde paus Leo XIII de encycliek *Aeterni Patris*, waarin hij het belang van de filosofie voor zowel het menselijk denken als het geloof benadrukte. De paus presenteerde Thomas als de voornaamste leermeester op het gebied van theologie en filosofie. Hij riep

¹ L.J. Elders en C.A. Tukker, *Thomas van Aquino: Zijn leven, leer en invloed* (Groen en Zoon, 1992), 25.

² F. Sassen, *Thomas van Aquino* (Krusemann, 1961), 12.

³ Elders & Tukker, *Thomas van Aquino*, 25.

⁴ Schonenbaum, *Wat maakt gelukkig*, 12.

⁵ J. Owens, 'Aristotle and Aquinas,' in *The Cambridge companion to Aquinas*, eds N. Kretzmann, en E. Stump, (Cambridge University Press, 1993), 56. Zie voor een uiteenzetting over de wijze waarop Thomas omging met Aristoteles het gehele hoofdstuk.

⁶ Zie voor een overzicht van Thomas' werken: <https://www.corpusthomicum.org/>

⁷ Sassen, *Thomas van Aquino*, 43.

Thomas uit tot patroon van alle rooms-katholieke onderwijsinstellingen en gaf opdracht tot een nieuwe, gezaghebbende uitgave van Thomas' werken: de *Editio Leonina*.

1.2 Thomas in zijn tijd

Thomas leefde in de 13^e eeuw. In deze periode kwam in West-Europa de belangstelling voor de klassieke Griekse klassieken op. Klassieke werken, zoals de *Ethica Nicomachea* van Aristoteles werden vanuit het Grieks vertaald in het Latijn.⁸ Aan de universiteit van Parijs leerde Thomas, onder begeleiding van Albertus Magnus, rationeel denken en geloof te verenigen. Hij verwerkte in zijn christelijke theologie Aristoteles' ideeën zoals hij die kende uit de Latijnse vertalingen.⁹ Thomas integreerde hij christelijke theologie met Aristotelische filosofie en leverde een belangrijke bijdrage aan de scholastieke traditie.¹⁰

1.3 Thomas over geluk

Deze paragraaf beschrijft hoe Thomas het begrip geluk van Aristoteles overneemt en uitbreidt. De deugd van hoop is volgens Thomas nauw verbonden met streven naar geluk. Aristoteles beschouwt *eudaimonia* als het hoogste doel van het menselijke leven. Een mens kan dit geluk bereiken door deugdzaam te handelen in overeenstemming met de menselijke natuur.¹¹ *Eudaimonia* kan ook vertaald worden als *flourishing*.¹² Geluk betekent volgens Aristoteles dat een mens tot bloei komt, ofwel: floreert. Thomas neemt *eudaimonia* over als het natuurlijke geluk, maar hij voegt *beatitudo* toe als het ware geluk. *Beatitudo* is volgens Thomas de zaligheid die de mens alleen in het directe zien van God kan ervaren. Het is de bovennatuurlijke vereniging van de mens met God in de hemel: Hem zien, kennen en liefhebben.

Thomas omschrijft het verschil tussen *eudaimonia* en *beatitudo* als volgt:

Er moet worden gezegd dat met de term *beatitudo* de ultieme volmaaktheid van de redelijke of intellectuele natuur wordt bedoeld. En daarom is zij iets wat van nature verlangd wordt, omdat elk wezen van nature zijn ultieme volmaaktheid verlangt.

Nu is de ultieme volmaaktheid van de rationele of intellectuele natuur tweevoudig. Eén soort is die welke bereikt kan worden door de kracht van de eigen natuur, en deze wordt in zekere zin 'gelukzaligheid' of 'geluk' genoemd. Daarom zegt Aristoteles dat de meest volmaakte

⁸ E. Grant, *The foundations of modern science in the Middle Ages: their religious, institutional and intellectual contexts* (Cambridge University Press, 1996), 45.

⁹ A. Kenny, *An illustrated brief history of western philosophy* (Blackwell Publishing, 2006), 144-163.

¹⁰ E. Gilson, *The Christian Philosophy of St. Thomas Aquinas* (University of Notre Dame Press, 1994), 34.

¹¹ Aristoteles, *Nicomachean Ethics*, vertaald door H. Rackham (Harvard University Press, 1934), I.7,

geraadpleegd via: <https://www.perseus.tufts.edu/>

¹² Davies, *The thought of Thomas Aquinas*, 230.

contemplatie van de mens, namelijk de contemplatie van het hoogste kenbare, namelijk God, de ultieme gelukzaligheid van de mens in dit leven is.

Maar boven deze gelukzaligheid is er een andere gelukzaligheid, die wij in de toekomst verwachten: waarbij wij God zullen zien zoals Hij is. En dit ligt boven de natuur van welk geschapen intellect dan ook.¹³

Beatitudo sluit aan bij *eudaimonia*, maar gaat er tegelijk ver bovenuit doordat het zich richt op de uiteindelijke, goddelijke vervulling van de mens in het hiernamaals. Hoofdstuk 2 gaat verder in op de rol van *beatitudo* bij de deugd van hoop.

1.4 Thomas over natuur en genade

Om de deugd van hoop te begrijpen, is het ook zinvol om eerst stil te staan bij de visie van Thomas op natuur en genade. Thomas brengt de inzichten van Aristoteles en Augustinus samen in zijn christelijke deugdedethiek. Zowel de menselijke natuur als de goddelijke genade hebben een belangrijke plaats in het menselijk handelen.¹⁴ Om te begrijpen waarom hoop in de ethiek van Thomas zo nauw samenhangt met genade, bespreek ik eerst kort wat Thomas schrijft over de natuur.

Voor Thomas is de natuurwet (*lex naturalis*) datgene wat de rede ons zegt te doen of te vermijden, met als doel om goed te functioneren als mens.¹⁵ Deze natuurwet is het kader waarbinnen mensen specifieke keuzes kunnen maken op specifieke momenten in specifieke omstandigheden.¹⁶ De keuzes die mensen maken, hangen af van het doel dat ze nastreven. Om dat doel te bereiken, gebruiken mensen hun natuurlijke vermogens, zoals de wil, de rede en de verlangens.¹⁷ Door deze natuurlijke vermogens goed te gebruiken, kan de mens *eudaimonia* bereiken, maar geen *beatitudo*. De *beatitudo* ligt buiten het bereik van de menselijke natuur. Om *beatitudo* te bereiken, is de mens afhankelijk van Gods genade.

Genade is volgens Thomas geen aanvulling op menselijke inspanning, maar Gods eigen handelen in de mens waardoor de mens kan leven gericht op *beatitudo*. Thomas benadrukt dat de genade alleen door God veroorzaakt wordt:

¹³ Aquino, I, q.62, a.1, resp.

¹⁴ Dubbelman beschrijft de verhouding tussen genade en natuur bij Aristoteles, Pelagius, Augustinus, Thomas en de houding van Luther: E.A.E. Dubbelman, 'Genade en deugd: De vroege stellingen van Luther (II),' *Ecclesia* 19 (2016): 2-4.; Davies beargumenteert dat bij Thomas het hart van het leven in genade gevormd wordt door geloof, hoop en liefde: Davies, *The thought of Thomas Aquinas*, 288.

¹⁵ Aquino, I-II, q.91, a.2, resp.

¹⁶ Thomas benadrukt dat de beslissingen die mensen nemen, wel uit vrije wil gedaan worden maar dat de goddelijke wet wel boven de menselijke wet staat: Aquino, I-II, q.91, a.2, resp. Hij werkt dit uit in Aquino, I-II, qs.91-108.

¹⁷ Thomas spreekt ook over de goddelijke wet. Alle schepselen zijn onderworpen aan God en Zijn wil, maar rationele schepselen kunnen met een bepaalde vrijheid wel participeren in Gods wil: Aquino, I-II q.91 en Davies, *The thought of Thomas Aquinas*, 248.

Geen enkel ding kan boven zijn soort werken, omdat de oorzaak altijd machtiger moet zijn dan het gevolg. De genadegave gaat de kracht van iedere geschapen natuur te boven, daar zij niets anders is dan een deelhebben aan de goddelijke natuur, welke iedere andere natuur te boven gaat. Daarom is het onmogelijk dat een schepsel de genade veroorzaakt.¹⁸

Uit het citaat blijkt ook dat de goddelijke natuur boven de menselijke natuur staat. God is niet onderworpen aan de *lex naturalis*, maar handelt naar de eeuwige wet (*lex aeterna*). Genade als goddelijke gave ondersteunt, overstijgt en vervult het menselijk handelen.¹⁹ De natuur geeft de mens het vermogen en de ‘randvoorwaarden’ om naar het goede te streven, terwijl goddelijke genade het middel is tot de oorsprong, ontwikkeling en de voltooiing van het streven naar de *beatitudo*. Genade beïnvloedt hoe we nu het goede leven leven, en tegelijkertijd is het een begin van de komende heerlijkheid in ons.²⁰ Voor Thomas maakt de genade het dus mogelijk voor de mens om te leven met een eschatologisch perspectief op de hemelse zaligheid: zonder dat perspectief heeft het christelijke leven geen betekenis.²¹

Deze verhouding tussen natuur en genade heeft betekenis voor de werking van de deugd van hoop. Hoop is volgens Thomas niet alleen een menselijke verwachting of psychologische kracht. Hoop is een theologische deugd, die mogelijk gemaakt wordt doordat God zijn genade schenkt. Dit schenken noem ik in lijn van Thomas ‘instorten’.²² Hoop is gericht op een bovennatuurlijk doel. De mens kan zich oefenen in hoopvolle houdingen (vertrouwen, geduld en verwachting) maar deze menselijke inspanning blijft ontoereikend om de *beatitudo* te bereiken zonder Gods genade.²³

1.5 Summa Theologiae

Thomas heeft een groot aantal werken geschreven. Zijn meest omvangrijke geschrift is de *Summa Theologiae*. Thomas heeft de *Summa* geschreven met als doel om de inhoud van de christelijke godsdienst uiteen te zetten overeenkomstig het bevattingsvermogen van beginnelingen. Hij probeerde vol vertrouwen op God de inhoud van de gewijde leer zo kort en duidelijk uiteen te zetten, als de stof het mogelijk maakte.²⁴ De *Summa* is geen afgerond geheel. Van de beoogde vier delen heeft Thomas er twee voltooid. Het derde deel heeft hij niet zelf voltooid, maar is na Thomas’ dood door één van zijn leerlingen samengesteld uit delen van zijn andere werken.²⁵

¹⁸ Aquino, I-II, q.112, a.1, resp.

¹⁹ Aquino, I-II, q.114, a.1.

²⁰ Aquino, II-II, q.24, a.3.

²¹ Ryan, *Why do we still Need Aquinas?*, 2014.

²² Thomas schrijft over *infusa*, (zie hoofdstuk 2).

²³ Voor wie verder wil lezen, ook over de verhouding tussen Thomas en het Pelagianisme. Aquino, I-II, qs.112-114; Dubbelman, *Genade en deugd.*; D. Elliot, *Hope and Christian ethics* (Cambridge University Press, 2017), 54-61.

²⁴ Aquino, I, Prooemium.

²⁵ Zie voor de inhoud van het *Supplementum Tertiae Pars* en informatie over de voltooiing van de *Summa* de website van New Advent. <https://www.newadvent.org/summa/>

Het eerste deel (*Prima Pars, I*) van de *Summa* behandelt het bestaan van God en de schepping. Het tweede deel is opgedeeld in twee stukken. Het eerste stuk van het tweede deel (*Prima Secundae, I-II*) gaat over algemene ethiek en de menselijke moraal. In het tweede stuk van het tweede deel (*Secunda Secundae, II-II*) beschrijft Thomas de deugden en zonden. Dit deel bevat de artikelen over de deugd van hoop. Het derde deel (*Tertia Pars, III*) beschrijft het werk van Christus en de sacramenten.

In de opbouw van de *Summa* laat Thomas zien dat hij in de scholastieke traditie staat. Men gebruikt in de scholastiek vaak een dialectische aanpak om een eigen standpunt in te nemen: tegenstrijdige standpunten worden systematisch geïntroduceerd, beantwoord en weerlegd. Scholastieke teksten hebben vaak een vraag-en-antwoord-structuur, waarbij ideeën worden gepresenteerd als reacties op vooraf gestelde vragen.²⁶ Ook de *Summa* is opgebouwd uit vraagstukken (*quaestiones*), waarbij elk stuk een onderwerp van de theologie of filosofie behandelt. Een vraagstuk begint met de vraagstelling. Dit is de formulering van het onderwerp of probleem dat wordt behandeld. Elk vraagstuk is verder opgedeeld in meerdere artikelen, die elk een specifiek aspect van de vraag behandelen. Ieder artikel in de *Summa* begint met de vraag of stelling die behandeld wordt. Daarna beschrijft Thomas de tegenargumenten, waarbij de meningen van anderen worden gepresenteerd. Vervolgens formuleert Thomas de tegenovergestelde positie (*sed contra*), waarin een autoriteit (meestal een Bijbelse tekst of een beroemde filosoof) wordt aangehaald om de tegenspraak te weerleggen. Dan geeft Thomas zijn antwoord (*responsio*), waarbij hij zijn standpunt uitlegt en onderbouwt. Tot slot beantwoordt Thomas de eerdergenoemde tegenargumenten, zodat alles duidelijk wordt en zijn eigen standpunt helder blijft. Deze opbouw maakt ieder vraagstuk overzichtelijk en logisch.²⁷

Thomas gebruikt in de *Summa* naast de Bijbel verschillende bronnen om zijn argumenten te ondersteunen en te verduidelijken. Hij verwijst in de artikelen over de hoop meerdere keren naar de *Glossa*. De *Glossa* is een verzameling van commentaren op de Bijbel die werden geschreven door verschillende middeleeuwse geleerden. De *Glossa* biedt een interpretatie van de Schrift. Ook noemt Thomas regelmatig de *Magister*. Deze *Magister* is Petrus Lombardus (ca. 1100-1160). Lombardus schreef de *Sententiae*, een verzameling van theologische stellingen die als een van de belangrijkste naslagwerken in de scholastieke traditie werd beschouwd. Het werk is een systematische verzameling van stellingen over God, de schepping en andere theologische onderwerpen. Thomas verwijst naar de

²⁶Zie voor een beknopte beschrijving van deze methode: H. Goris, 'Thomas van Aquino,' in *25 eeuwen theologie*, eds L. ten Kate en M. Poorthuis (Boom, 2017), 328.

²⁷ Zie voor een bespreking van de opbouw van de artikelen: Schonenbaum, *Wat maakt gelukkig*, 31-32.

Sententiae van Lombardus voor veel van zijn eigen theologische argumenten. Thomas verwijst ook regelmatig naar de werken van Augustinus van Hippo.²⁸

1.6 Uitleiding

Het eerste hoofdstuk van deze scriptie vormde de inleiding op de hoofdstukken die vanuit de onderzoeksvraag ingaan op de kwesties uit de *Summa*. Eerst werd Thomas, als schrijver van de *Summa*, beschreven als Middeleeuws filosoof, theoloog en overtuigd lid van de Dominicaner bedelorde. In Thomas' werk speelt *beatitudo* een belangrijke rol. De mens is uiteindelijk alleen gelukkig in zalige vereniging met God. Ook natuur en genade zijn onafscheidelijk aanwezig in Thomas' denken en schrijven over de deugd van hoop. In de volgende hoofdstukken worden kwestie 17 en kwestie 18 besproken, waarbij er met name aandacht is voor de artikelen die gerelateerd zijn aan de onderzoeksvraag van deze scriptie.

²⁸ Zie voor meer uitgebreide uitleg over de gezaghebbende bronnen die Thomas gebruikte: Catholic Encyclopedia: <https://www.newadvent.org/cathen/>

Hoofdstuk 2 De deugd van hoop

Inleiding

Dit hoofdstuk beschrijft de inhoudelijke zoektocht naar het antwoord op de onderzoeksvraag: Wat is volgens Thomas van Aquino de deugd van hoop en hoe kunnen christelijke opvoeders Thomas' visie gebruiken om kinderen te doen hopen? Dit hoofdstuk beantwoordt voornamelijk het eerste deel van de onderzoeksvraag: Wat is volgens Thomas van Aquino de deugd van hoop? Het hoofdstuk is opgebouwd uit twee paragrafen. Paragraaf 2.1 beschrijft wat volgens Thomas een deugd is en welk onderscheid Thomas maakt tussen verschillende deugden. Paragraaf 2.2 beschrijft wat volgens Thomas de deugd van hoop is. Deze paragraaf gaat zijdelings in op het tweede deel van de onderzoeksvraag: hoe kunnen christelijke opvoeders Thomas' visie gebruiken om kinderen te doen hopen?

2.1 De deugden

2.1.1. *Wat is een deugd?*

Deze paragraaf beschrijft in hoofdlijnen wat volgens Thomas de kenmerken zijn van een deugd, en welk onderscheid Thomas maakt tussen verschillende soorten deugden. Volgens Thomas is een deugd een goede eigenschap van de geest, waardoor wij op de juiste wijze leven en waarvan niemand misbruik kan maken.¹ Het is een blijvende eigenschap die iemand helpt om goed te handelen, een innerlijke houding van de ziel waardoor je het goede niet alleen kunt doen, maar het ook graag en gemakkelijk doet. Een deugd is een blijvende houding (*habitus*) waardoor je gedurende het leven gericht blijft op het goede.

Deugdelijk leven is goed leven. De mens die deugdzaam leeft, doet het goede. Thomas gebruikt in zijn uitleg over de deugd van hoop het voorbeeld van een kledingstuk om duidelijk te maken wanneer een handeling goed is. Een kledingstuk noem je een goed kledingstuk, wanneer het de juiste afmetingen heeft. De standaardafmetingen van een kledingstuk zijn vaak weergegeven in een maattabel. Een kledingstuk met maatlabel *s* is alleen goed, wanneer de afmetingen van het kledingstuk overeenkomen met de standaardmaten in de maattabel. Als het shirt te groot of te klein is, kun je het niet dragen. Het shirt is niet passend en voldoet niet aan het doel waarvoor het gemaakt is: iemand die normaal maat *s* draagt, kan dit shirt nu niet dragen. Zo is het ook met een deugdelijke handeling. Een deugd is een handeling die overeenkomt met dat wat volgens de menselijke rede goed is. Teveel van een deugd is niet goed, te weinig ook niet. Een deugd wordt ook wel de middenweg genoemd. Zo is moed het midden tussen lafheid en roekeloosheid. De standaard om te bepalen of

¹ Aquino, I-II, q.55, a.4.

iemand moedig handelt, is de menselijke rede. Zie tabel 1 voor een schematische weergave van de vergelijking tussen een kledingstuk en een deugdelijke handeling.

2.1.2. Soorten deugden

Nu zijn er volgens Thomas ook deugden die de standaard van de menselijke rede overstijgen. Dit zijn deugden ‘die God zonder ons in ons werkt’.² Wanneer we denken aan het voorbeeld van een kledingstuk, dan kun je stellen dat er volgens Thomas twee maattabellen als standaard gebruikt worden om af te meten of iets een deugd is: de eeuwige wet als standaard en de menselijke rede als standaard (zie in tabel 1 de rij ‘standaard’).³ Een daad kan dus een deugd zijn volgens de standaard van de eeuwige wet of volgens de standaard van de menselijke rede.⁴

	kledingstuk	deugd
voorbeeld	een shirt maat s	een moedige handeling (niet roekeloos of laf)
doel	gedragen worden door iemand die maat S heeft	gericht zijn op het goede en dus gelukkig zijn
standaard	maattabel met standaardmaten	eeuwige wet menselijke rede
goed	afmetingen van het shirt komen overeen met de standaardmaten van een maattabel	het goede leven leiden, doen wat goed en passend is
te groot=niet passend	het shirt heeft grotere afmetingen dan de standaardafmetingen in de maattabel	teveel bezig zijn met deugdelijk handelen, teveel van het goede doen (voorbeeld: roekeloos)
te klein=niet passend	het shirt heeft kleinere afmetingen dan de standaardafmetingen in de maattabel	te weinig bezig zijn met deugdelijk handelen, te weinig van het goede doen (voorbeeld: laf)
Tabel 1. Schematische vergelijking tussen een kledingstuk en een deugdelijke handeling. Zowel de deugdelijke handeling als het kledingstuk worden beoordeeld door een standaard en kunnen afwijken.		

²Aquino, I-II, q.55, a.4.

³ Ik kies hier voor de term eeuwige standaard en niet voor de term goddelijke standaard. In het Latijn spreekt Thomas over de *lex aeterna*: de eeuwige wet. Bij Thomas zijn er vier verschillende wetten. De *lex aeterna*, *lex divina*, *lex humana* en de *lex naturalis*. De *lex divina* is de wet van God zoals Hij deze gegeven heeft in het Oude Testament. Om verwarring met de *lex divina* te voorkomen, kies ik voor de term ‘eeuwige’ standaard. Hiermee impliceer ik dus dat deze standaard goddelijk is, maar bedoel ik niet de oudtestamentische geboden. Zie ook paragraaf 1.4.

⁴ Thomas beschrijft in Aquino, I-II, qs.91-95 dat de eeuwige wet boven de menselijke rede staat. De mens deelt als intelligent wezen als het ware in de besluiten van God, de eeuwige wet.

Tabel 2 is een overzicht van de belangrijkste verschillen tussen de twee standaarden. In de volgende alinea beschrijf ik in een vrije parafrase wat Thomas schrijft over de oorsprong en het doel van deze twee standaarden.

De mens wordt vervolmaakt door de deugd, namelijk door die handelingen waardoor hij wordt gericht op het geluk. Nu is er tweeledig geluk voor de mens:

1. Het ene geluk is in overeenstemming met de menselijke natuur: een geluk dat de mens kan bereiken door zijn natuurlijke vermogens (standaard van de menselijke rede, RQ).
2. Het andere geluk overtreft de menselijke natuur en kan de mens alleen verkrijgen door de kracht van God, door een zekere deelname aan het goddelijk wezen, waarover geschreven staat (2 Petrus 1:4): ‘door Christus zijn wij deelgenoten geworden van de goddelijke natuur’ (standaard van de eeuwige wet, RQ).

En omdat dit hogere geluk de menselijke natuur overstijgt, zijn de natuurlijke vermogens van de mens, waarmee hij goed kan handelen binnen zijn natuurlijke mogelijkheden, niet voldoende om hem naar dit bovennatuurlijke geluk te leiden.

Daarom is het nodig dat door God bepaalde beginselen aan de mens toegevoegd worden, waardoor hij op juiste wijze naar het bovennatuurlijke geluk kan worden gericht, zoals hij ook naar zijn natuurlijke doel wordt gericht door zijn natuurlijke vermogens, zij het niet zonder Gods hulp. Deze bovennatuurlijke beginselen worden theologische deugden genoemd:

Ten eerste omdat hun object God zelf is, en zij ons juist naar God richten;

Ten tweede omdat zij uitsluitend door God in ons worden ingeplant;

En ten derde omdat deze deugden alleen via goddelijke openbaring aan ons bekend zijn, zoals die in de Heilige Schrift is overgeleverd.⁵

standaard (vergelijkbaar met maattabel bij kledingstuk)	eeuwige wet	menselijke rede
soort morele deugd	theologische deugden	kardinale deugden
oorsprong	ingestort: genade	ingeoefend
primaire gerichtheid	het hiernamaals bij God	het hier en nu tussen de mensen
deugden	geloof (<i>fides</i>) hoop (<i>spes</i>) liefde (<i>caritas</i>)	voorzichtigheid (<i>prudentia</i>) rechtvaardigheid (<i>iustitia</i>) matigheid (<i>temperantia</i>) moed (<i>fortitudo</i>)
Tabel 2. Overzicht van de essentiële verschillen tussen de kardinale en theologische deugden volgens Thomas		

⁵ Aquino, I-II, q.62 a.1.

Het doel van de mens is voor Thomas het geluk. Deugden helpen de mens dit doel te bereiken. Echter, er is een tweeledig geluk. Het aardse geluk (*eudaimonia*) kan de mens uitsluitend bereiken door deugdzaam te handelen volgens de standaard van de menselijke rede. Het beoefenen van de kardinale deugden helpt de mens om gelukkig te zijn op aarde. De kardinale deugden zijn niet bovennatuurlijk zoals de theologische deugden, omdat ze overeenkomen met de standaard van de menselijke rede. Het zijn verworven, ingeoefende deugden (*virtus acquisita*). Dit betekent dat ze ontstaan door menselijke inspanning en herhaling van goede daden, waarin de mens het midden houdt tussen teveel en te weinig.⁶ De kardinale deugden zijn fundamentele deugden omdat ze niet alleen op zichzelf waardevol zijn, maar ook de basis vormen voor andere deugden in dit morele leven. Ze openen als het ware een deur waardoor een harmonieuze en deugdzame levenswandel mogelijk wordt.⁷ Ze zijn echter onvoldoende voor het bereiken van *beatitudo*.⁸

Om de *beatitudo* te bereiken, zijn er daarom theologische deugden nodig. Vanuit de menselijke standaard bezien is er geen enkel ‘kledingstuk’ passend om de zaligheid te bereiken. Daarom is er ook de eeuwige standaard. Thomas noemt de deugden die afgemeten worden aan deze standaard theologische deugden, omdat zij primair gericht zijn op het bovennatuurlijke en vanuit God door genade worden ingestort. Ze vinden hun oorsprong niet in menselijke inspanningen, maar in de goddelijke genade.⁹ Deze ingestorte deugden (*virtus infusa*) omschrijft Thomas als ‘door genade ingegeven deugden, gericht op een bovennatuurlijk doel’.¹⁰ De standaard voor deze deugden is niet de menselijke rede, maar de eeuwige wet. Wat voor de mensen onmogelijk is om te bereiken met behulp van de menselijke rede, wordt bereikbaar vanwege Gods genadige hulp en bijstand. Thomas onderscheidt drie theologische deugden: geloof, hoop en liefde (zie bijlage 1 en paragraaf 2.2.11).¹¹

2.2 De deugd van hoop

De tweede paragraaf van dit hoofdstuk beschrijft de deugd van hoop in de *Summa Theologiae*, aan de hand van de onderzoeksvraag: Wat is volgens Thomas van Aquino de deugd van hoop en hoe kunnen christelijke opvoeders Thomas’ visie gebruiken om kinderen te doen hopen? Uit paragraaf 2.1 blijkt dat hoop een deugd is die mogelijk is volgens de standaard van de eeuwige wet. De deugd van hoop overstijgt de menselijke vermogens en bestaat alleen vanwege God die deze deugd uit genade instort in de mens. In het voorbeeld van de kledingstukken gesproken: hoe je de deugd van hoop op

⁶ Aquino, I-II, q.63, a.4.

⁷ Zie ook: N. Schonenbaum, ‘Deugden herontdekt: bouwstenen voor een zinvol leven,’ interview door G. van Duijm, *Zincentraal*, 20 september 2024, video, 4:44-5:49, <https://zincentraal.nl/filosofie/deugden-herontdekt-bouwstenen-voor-een-zinvol-leven-met-niko-schonebaum/>.

⁸ Gilson, *The Christian philosophy of Aquinas*, 215.

⁹ Sassen, *Thomas van Aquino*, 125.

¹⁰ Aquino, I-II, q.63, a.4.

¹¹ Aquino, I-II, q.62.

passende wijze beoefend, kun je alleen maar weten als je kijkt naar de maattabel die gebaseerd is op de standaard van de eeuwige wet.

Deze paragraaf is opgebouwd uit elf subparagrafen. Iedere subparagraaf geeft vanuit de *Summa* antwoord op een deelvraag. Tabel 3 is een overzicht van de deelvragen. Ik heb gekozen voor deelvragen, om zo op een overzichtelijke manier de relevante informatie uit de *Summa* te ordenen. Tijdens het beantwoorden van de deelvragen, relateer ik een aantal bevindingen met de opvoedingspraktijk. Deze paragraaf sluit af met een concluderende alinea die een voorlopig antwoord geeft op de onderzoeksvraag.

subparagraaf	deelvraag
1	Wat is de deugd van hoop volgens Thomas?
2	Op wie of wat moet ik mijn kind leren hopen volgens Thomas?
3	Wanneer hoopt mijn kind op de goede manier?
4	Wie of wat veroorzaakt de deugd van hoop?
5	Kan mijn kind de deugd van hoop zomaar krijgen, of moeten hij deze deugd verdienen?
6	Welke vermogens heeft een kind nodig om te hopen?
7	Is de deugd van hoop een zekerheid?
8	Kan ik een kind overmatig leren hopen?
9	Speelt het gebed een rol als het gaat om het beoefenen van de deugd van hoop?
10	Kan ik de eeuwige zaligheid hopen voor mijn kind?
11	Wat is de samenhang tussen hoop en de andere twee theologische deugden (geloof en liefde)?
Tabel 3. Deelvragen in paragraaf 2.2.	

2.2.1 Wat is de deugd van hoop volgens Thomas?

Volgens Thomas is hoop een van de drie theologische deugden.¹² Thomas beschrijft hoop als een door genade geschonken vertrouwen dat God eeuwig leven geeft, omdat Hij almachtig en genadig is. Dit vertrouwen is alleen mogelijk vanwege het offer van Christus en geworteld in de openbaring van God en de belofte van de zaligheid.¹³ Hoop is een door God ingestorte *habitus* waardoor de mens in het hier en nu zijn leven richt op de *beatitudo*, de eeuwige gelukzaligheid bij God. Als vereenvoudigde werkdefinitie van de deugd van hoop bij Thomas houd ik aan: de deugd van hoop betekent het voortdurend nastreven van *beatitudo*, een moeilijk bereikbaar, maar door goddelijke genade te bereiken goed (tabel 4). Wanneer Thomas beschrijft dat hoop een ingestorte *habitus* is, bedoelt hij dat God deze deugd uit genade aan de mens geeft. Hoop is dus niet het resultaat van menselijke inspanning. Dit roept de vraag op of de hoop vanuit Thomas' benadering wel een plaats kan hebben in de opvoeding. Want is het zinvol voor opvoeders om zich bewust te richten op het verwerven van hoop bij kinderen, wanneer God de deugd van hoop instort?

¹² In Aquino II-II q.17 a.1 gebruikt Thomas het zinnebeeld van Gregorius dat het geloof, de hoop en de liefde uitgebeeld worden door de drie dochters van Job.

¹³ Zie voor een uitleg hierover de volgende video: G. Pine, 'Hope,' Thomistic Institute, 15 juli 2024, <https://aquinas101.thomisticinstitute.org/videos/hope>

streven kost...	het goed waarnaar men streeft is:	
	bereikbaar	onbereikbaar
...weinig moeite	makkelijk bereikbaar goed	onbereikbaar goed
...veel moeite	<i>moeilijk bereikbaar goed</i>	onbereikbaar goed
Tabel 4. Deugd van hoop: streven naar een moeilijk te bereiken goed.		

Hoop is dus niet het resultaat van menselijke inspanning. Dit roept de vraag op of de hoop vanuit Thomas' benadering wel een plaats kan hebben in de opvoeding. Daarnaast is een theologische deugd gericht op het hiernamaals. Aangezien hoop een theologische deugd is, kan de vraag gesteld worden of de deugd van hoop wel betekenis heeft voor het menselijk handelen in dit aardse leven. Met andere woorden: maakt het theologische karakter van de hoop dat het verwerven van de hoop geen praktische implicaties heeft voor het aardse leven? Het vervolg van dit hoofdstuk werpt licht op deze vragen.

2.2.2 Op wie of wat moet ik mijn kind leren hopen volgens Thomas?

Thomas noemt de *beatitudo* het voorwerp van de hoop. Hij stelt de vraag of de eeuwige zaligheid eigenlijk wel het juiste voorwerp is van de hoop.¹⁴ Thomas noemt in zijn antwoord Hebreëen 6:19: 'Deze hoop hebben wij als een anker voor de ziel, dat vast en onwrikbaar is en reikt tot in het binnenste heiligdom, achter het voorhangsel' en refereert naar de *Glossa*. De *Glossa* geeft als uitleg bij dit vers dat de mens door Christus tot God kan gaan. Het voorhangsel scheidde de mens van de directe aanwezigheid van God, maar door de hoop kunnen gelovigen nu direct naar God reiken, hoewel God onzichtbaar blijft. De hoop fungeert als middel om de gelovige dichter bij God te brengen en is een verzekering voor het eeuwige leven.

Wanneer het voorwerp van de hoop de eeuwige zaligheid is, betekent dit tegelijkertijd dat het voorwerp van de hoop onvoorstelbaar is voor de mens in dit aardse leven. Wat de zaligheid daadwerkelijk inhoudt, blijft voor de menselijke rede onbevattelijk en onbegrijpelijk.¹⁵ De zaligheid is namelijk een bovennatuurlijk goed in het hiernamaals dat onzichtbaar is voor sterfelijke mensen in de natuurlijke, tijdelijke werkelijkheid.¹⁶ De volheid van de hemelse zaligheid valt buiten menselijke ervaring en menselijk begripsvermogen.

¹⁴ Aquino, II-II, q.17, a.2. De Willibrordvertaling 1975 heeft de tekst als volgt vertaald: De hoop is het veilige en vaste anker van onze ziel. Zij dringt door binnen het heiligdom

¹⁵ Zie hierbij 1 Korinthe 2:9: Maar het is zoals geschreven staat: 'Wat het oog niet heeft gezien en het oor niet heeft gehoord, wat in geen mensenhart is opgekomen, dat heeft God bestemd voor wie Hem liefheeft.'

¹⁶ Aquino, II-II, q. 7, a.2, obj.1.

Volgens Thomas begrijpt de mens dat het einddoel van het bestaan in het hoogste goed ligt. Hoewel niet volledig te definiëren of te begrijpen, voelt de mens intuïtief aan dat de zaligheid het hoogste, algemene en meest waardevolle goed is.¹⁷ Ondanks de onbegrijpelijkheid van de zaligheid, roept dit algemene idee van een zalige toekomst hoop op in de mens.

Daarnaast beargumenteert Thomas, dat het goed dat we van God verwachten niet geringer moet zijn dan Hij zelf is. Het resultaat van de hoop moet in verhouding staan tot de oorzaak van de hoop. De oorzaak van de hoop is God. God bezit oneindige kracht, dus moet het goed dat we verwachten ook tot in het oneindige doorgaan. Dit oneindige goed is het eeuwige leven, het genieten van God en daarom is de *beatitudo* het voorwerp van de hoop.¹⁸

Voor opvoeders betekent dit dat ze hun kind moeten leren hopen op iets wat buiten de aardse werkelijkheid ligt: de eeuwige vereniging met God. Na de dood verenigd zijn met God betekent onvoorstelbaar gelukkig zijn. Dit bestendige, bovennatuurlijke geluk is het hoopvolle perspectief wat christelijke opvoeders kinderen kunnen bieden.

2.2.3 Wanneer hoopt mijn kind op de goede manier?

Wanneer de mens hoopt op de eeuwige zaligheid, noemt Thomas dit een deugd. We kunnen concluderen dat, als het aan Thomas ligt, opvoeders kinderen moeten aanleren om te hopen op de *beatitudo*. Echter, de *beatitudo* is een onbereikbaar goed in dit aardse leven. Kun je van kinderen wel vragen om zich een zo moeilijk bereikbaar goed als voorwerp van hoop voor te stellen? Thomas geeft een standaard om te weten of een mens daadwerkelijk de deugd van hoop beoefent. Wanneer de menselijke daad van hoop overeenkomt met de eeuwige standaard, noemt Thomas hoop een deugd.¹⁹ De *beatitudo*, het voorwerp van de hoop, is niet bereikbaar vanuit de mens bezien. Toch is de *beatitudo* volgens Thomas niet onbereikbaar voor de mens. Wanneer de mens iets hoopt te bereiken door de kracht van God, komt deze hoop overeen met de eeuwige standaard en is de *beatitudo* wel bereikbaar.²⁰ Vanuit God bezien is namelijk alles mogelijk en vanuit de eeuwige standaard bezien is het redelijk om te steunen op Gods hulp bij het bereiken van *beatitudo*. Tabel 5 is een schematische weergave van de wijze waarop *beatitudo* bereikbaar is.

¹⁷ Aquino, II-II, q.17, a.2, resp.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Aquino, II-II, q.17, a.1, resp.

²⁰ Ibid. Thomas beschrijft dat Gods hulp ons is toegezegd. Hij noemt hierbij geen bewijzen vanuit de Bijbel. Zie voor bewijsteksten waarin Gods hulp ons wordt toegezegd: Titus 1:2; Hebreëen 6:18-19; 1 Petrus 1:3-4.

	<i>beatitudo</i> is	wat de mens doet	gevolg
eeuwige standaard, volgens de goddelijke natuur gezien	Bereikbaar	hopen en steunen op de hulp en kracht van God	God maakt het onmogelijke mogelijk
menselijke standaard, volgens de menselijke natuur gezien	onbereikbaar	alles verwachten van je eigen menselijke kracht	alleen dat wat volgens de vermogens van de menselijke natuur (zoals de wil, rede) mogelijk is, gebeurt
Tabel 5. Schematische weergave van hoe de zaligheid bereikbaar wordt vanuit de eeuwige standaard gezien.			

In paragraaf 2.1 bespreek ik het voorbeeld van het kledingstuk en de maattabel. Wanneer je de deugd van hoop probeert te beoefenen met de menselijke rede als standaard, is het onmogelijk om goed te hopen. Je beoordeelt dan de gepastheid van een kledingstuk (of je de deugd van hoop beoefent) volgens de verkeerde maattabel (menselijke standaard in plaats van de eeuwige standaard). Het is alsof je een shirt hebt met maat s, maar je zoekt in een maattabel met schoenmaten om te kijken of het shirt de goede maat heeft. Echter, een maattabel met schoenmaten is van een andere orde. Zo is de eeuwige standaard van een andere orde dan de menselijke standaard. Volgens de eeuwige standaard is voor de mens het menselijk onmogelijke bereikbaar met behulp van Gods genade. Het juiste kledingstuk is dan dat de mens hoopt op Gods hulp en steunt op Gods kracht om het menselijk onmogelijke te bereiken. Dit hopen volgens de eeuwige standaard is gebaseerd op de maattabel waarin staat dat God het onmogelijke mogelijk maakt voor de mens die op zijn hulp hoopt. Tabel 6 illustreert dat het hopen op Gods hulp de zaligheid bereikbaar maakt, en overeenkomt met de eeuwige standaard.

Thomas baseert zich in zijn argumentatie op Aristotelische filosofie. In deze filosofie zijn er twee manieren waarop iets binnen het menselijk bereik valt.²¹ Ten eerste kan de mens iets bereiken omdat de menselijke kracht op zichzelf toereikend is. Ten tweede kan de mens iets bereiken, hoewel het buiten de menselijke kracht om gaat. Dit kan wanneer de mens vast rekent op de hulp en kracht van een ander om datgene te bereiken wat in eigen kracht onbereikbaar is. Volgens de eeuwige standaard is het passend om te hopen op iets wat buiten het menselijk bereik ligt. Daarom is het een deugd om te hopen dat iets wat menselijk gesproken onbereikbaar is, bereikbaar is met behulp van

²¹Aquino, II-II, q.17, a.1, resp. Zie Aristoteles, *Nicomachean Ethics*, 3.3, voor meer uitleg over hoe zaken binnen het menselijk bereik vallen.

Gods kracht. Thomas beschrijft dat het ware geluk alleen aan de mens geschonken kan worden doordat Christus mens werd. Hij haalt hierbij Augustinus aan, die schrijft: God werd mens, opdat de mens goddelijk zou worden.²²

Je kunt van kinderen dus wel degelijk vragen om *beatitudo* als voorwerp van de hoop de hebben. Wanneer kinderen leren vertrouwen op de hulp van God, is het moeilijk bereikbare goed voor hen ook bereikbaar. Hierbij denk ik aan wat Jezus Zelf zei: ‘Voorwaar, Ik zeg u: Als u zich niet verandert en wordt als de kinderen, zult u het Koninkrijk der hemelen beslist niet binnengaan’.²³ Misschien is het vertrouwen op Gods hulp gemakkelijker voor kinderen dan voor volwassenen, omdat kinderlijk vertrouwen voor volwassenen niet eenvoudig is. Wanneer opvoeders de deugd van hoop willen vormen bij hun kinderen, kunnen ze de deugd niet geven aan hun kinderen, maar ook niet aan zichzelf. Mogelijk ligt hierin ook een les voor opvoeders, om te leren dat het voorwerp van de hoop voor zowel zichzelf, als voor het kind onbereikbaar is vanuit henzelf gezien. Wanneer opvoeders zelf proberen de hoop aan hun kind te geven door de opvoeding, zijn ze volgens Thomas bezig met iets onmogelijks. Tegelijkertijd kunnen de opvoeders kinderen wijzen op God, voor Wie alles bereikbaar is en op Christus, Die alles al bereikt heeft. Hoofdstuk 4 zal nog uitgebreider en praktisch ingaan op de rol van opvoeders. Eerst volgt nu het antwoord op de vraag hoe de deugd van hoop ontstaat in de mens en of opvoeders een rol spelen bij het ontstaan van de deugd van hoop.

2.2.4 Wie of wat veroorzaakt de deugd van hoop?

Inmiddels weten we dat volgens Thomas het voorwerp van de hoop de eeuwige gelukzaligheid bij God is. Ook weten we dat deze *beatitudo* alleen te bereiken is als men rekent naar de eeuwige standaard. Maar hoe ontstaat de deugd van hoop in een mens? De inleiding van deze paragraaf (2.2) beschrijft dat de hoop een theologische deugd is, en daarom een ingestorte deugd (*virtus infusa*) door God. Hoe zit het dan met de rol van opvoeders? Kunnen opvoeders de deugd van hoop veroorzaken in het kind? Als God Zelf de deugd veroorzaakt door deze in te storten in een mens, is het de vraag of de inspanningen van opvoeders wel zinvol zijn.

Thomas beschrijft verschillende oorzaken voor het ontstaan van de deugd van hoop.²⁴ Tabel 8 geeft een samenvattend overzicht. Enerzijds is er de finale oorzaak. Dit is de reden waarom men hoopt. De mens hoopt om een doel te bereiken. De finale oorzaak heeft twee vormen: ten eerste het einddoel wat je bereiken wilt. Ten tweede de middelen die helpen om dit einddoel te bereiken. Anderzijds bevat de deugd van hoop een efficiënte oorzaak. Dit is de manier waarop men het einddoel verwacht te bereiken. Het ontstaan van de deugd van hoop hangt ook af van de efficiënte oorzaken. Deze oorzaken fungeren als hulp om het einddoel te bereiken. Ook de efficiënte oorzaak heeft twee vormen: ten

²² Aquino, III, q.1, a.2, resp.

²³ Mattheus 18:2,3.

²⁴ Aquino, II-II, q.17, a.4, resp.

eerste is er de hoofdoorzaak. Thomas beschrijft de goddelijke hulp als de hoofdoorzaak waardoor de zaligheid binnen het menselijk bereik valt.²⁵ Ten tweede is er de instrumentele oorzaak. Dit zijn instrumenten die door God gebruikt worden als hulp bij het verkrijgen van alles wat leidt tot het einddoel. Wanneer de mens een ander schepsel als hoofdoorzaak ziet voor het bereiken van *beatitudo*, dan is dat volgens Thomas onjuist.²⁶ Andere schepselen kunnen de mens wel bijstaan, maar kunnen nooit de hoofdoorzaak zijn van de hoop op de eeuwige zaligheid. De opvoeding kan vanuit het perspectief van Thomas een instrumentele oorzaak zijn om de zaligheid te bereiken. Opvoeders zijn naasten die het kind kunnen helpen om de zaligheid te bereiken.

2.2.5 Kan mijn kind de deugd van hoop zomaar krijgen, of moeten hij deze deugd verdienen?

Tabel 6 vat Thomas' visie op het ontstaan van de hoop samen, maar geeft geen antwoord op de vraag of de mens nu zelf nog iets moet doen om de deugd van hoop te verdienen. Wanneer ouders hun kinderen onderwijs geven over de hoop door hen verhalen over hoop in het leven van Bijbelheiligen te vertellen, zijn ze actief aan het werk. Verdienen kinderen die 'hoopvol opgevoed worden' dat zij de deugd van hoop ontvangen? Verdienen hardwerkende opvoeders dat de kinderen de deugd van hoop ingestort krijgen?

	Finale oorzaak <i>Causa finalis</i> Goed dat je bereiken wilt	Efficiënte oorzaak <i>Causa efficientis</i> Hulp om het goed te bereiken
Primair <i>principale</i>	Het einddoel Eeuwige zaligheid	Hoofdoorzaak Goddelijke hulp
Secundair <i>secundarium</i>	Middel om doel te bereiken Genade ²⁷ Sacramenten ²⁸ Goede werken ²⁹	Instrumentele oorzaak Heiligen ³⁰ Priesters ³¹ Naasten ³²

Tabel 6. De verschillende oorzaken die een rol spelen bij het ontstaan van de deugd van hoop.

²⁵ Aquino, II-II, q.17, a.4, resp.

²⁶ Aquino, II-II, q.17, a.4, resp.

²⁷ Zie voor een uitwerking van Thomas over genade als noodzakelijke voorwaarde, een middel dat de mens helpt om de finale oorzaak te bereiken: Aquino, I-II, q.109, a.5.

²⁸ Zie voor een uitwerking van Thomas over hoe de sacramenten een middel zijn waardoor God genade verleent en mensen helpt om de finale oorzaak te bereiken: Aquino, III, q.62, a.1.

²⁹ Zie voor een uitwerking van Thomas over hoe goede werken geordend zijn naar de finale oorzaak: Aquino, I-II, q.5, a.7.

³⁰ Zie voor een uitwerking van Thomas over het werk van heiligen die als instrumentele oorzaak voorspraak doen bij God: Aquino, II-II, q.83, a.4.

³¹ Zie voor een uitwerking van Thomas over de rol van priesters als instrumenten in het bedienen van de sacramenten: Aquino, III, q.64, a.1.

³² Zie voor een uitwerking van Thomas over hoe mensen elkaar als werktuigen van Gods genade kunnen aanmoedigen en helpen: Aquino, I-II, q.109, a.6

Thomas' visie op het ontvangen van de hoop is op te delen in drie aspecten.³³ De eerste twee aspecten hebben betrekking op de deugd van hoop als theologische deugd. Ten eerste is er de ingestorte deugd van hoop (*virtus infusa*). Instorten betekent dat de mens een *habitus spei* ontvangt. Een *habitus* bij Thomas is een innerlijke, duurzame houding die het menselijke vermogen structureert om goed te handelen gericht op een doel.³⁴ De *habitus spei* is het resultaat van de goddelijke genade, omdat deze *habitus* door God ingestort wordt. Het is een duurzame gesteldheid van de wil waardoor de mens in staat gesteld wordt om de deugd van hoop te gaan beoefenen. Ten tweede schrijft Thomas over de daad van de hoop (*actus spei*). Dit is het daadwerkelijk uitoefenen van deze deugd waardoor iemand actief hoopt op het eeuwige leven. De mens leeft al hopend op het eeuwige leven en handelt in overeenstemming met deze hoop.³⁵ Ook dit aspect van de hoop is geen verdienste van de mens, maar wordt geschonken door Gods genade.³⁶ In het voorbeeld van de standaard en de maattabel zijn de *virtus infusa* en de *actus spei* mogelijk vanuit de eeuwige standaard. Ten derde is er de passie van hoop. Deze hoop is een menselijke emotie en maakt deel uit van de menselijke verlangens en verwachtingen. Een mens kan niet leven zonder passies, ook de passie van hoop behoort bij het mens zijn (zie hoofdstuk 3).

In Thomas denken is hoop primair een gave van God, een door genade ingestorte deugd die niet door menselijke inspanning kan worden verdiend. Tegelijkertijd benadrukt Thomas dat de mens vrij is in zijn keuze om vervolgens met deze gave samen te werken. De mens moet kiezen om een deugdzaam leven te leiden, en door genade kan de mens geen andere keuze maken. Thomas benoemt onder andere en deelname aan de sacramenten en gebed als middelen om te groeien in de deugd (zie tabel 6).

Voor opvoeders betekent dit dat zij, hoewel zij een belangrijke rol spelen als naasten (paragraaf 2.2.4), toch ontspannen bezig mogen zijn als het gaat om hoopvol opvoeden. Uiteindelijk is het God Zelf die de genade instort in kinderen. Zo bezien kunnen opvoeders nooit falen, omdat God de Gever is, en niet de opvoeders. Wel kunnen opvoeders hoopvol bidden, de *actus spei* voorleven en kinderen helpen om te hopen in het leven van alledag. Zo kunnen opvoeders samen met en voor kinderen bidden, of kinderen meenemen naar de kerk als plaats waar de sacramenten getuigen van hoop.

2.2.6 Welke vermogens heeft een kind nodig om te hopen?

Volgens Thomas bevindt de deugd van hoop zich in de menselijke wil.³⁷ Hij begint zijn argumentatie met de stelling dat de menselijke ziel God enkel kan bereiken via de geestelijke, hogere

³³ Zie voor een uitgebreide uitleg hierbij: Ch. Kaczor, *Thomas on Faith, Hope and Love: A Summa of the Summa on the Theological Virtues* (Catholic University of America Press, 2008), 93.

³⁴ Aquino, I-II, q.49.

³⁵ Aquino, II-II, q.17, a.6, obj 2. Thomas benoemt dat de daad van hoop niet los kan staan van de daad van hoop.

³⁶ Aquino, II-II, q.17, a.1, ad.2.

³⁷ Aquino, II-II, q.18, a.1.

vermogens. God, het hoogste goed, is enkel via de hogere vermogens te bereiken en niet via het gebruik van de zintuigen. God kan niet op een zintuiglijk niveau gekend worden.³⁸ De deugd van hoop heeft God als voorwerp. Daarom moet de deugd van hoop gezeteld zijn in een geestelijk vermogen van de mens. De deugd van hoop is een streefvermogen, omdat de mens streeft naar wat hij nog niet bezit.³⁹

Dat de hoop niet gezeteld is in het verstand, laat opvoeders zien dat verstandelijke kennis over het toekomstige goed niet het belangrijkste is van christelijke hoop. Waarschijnlijk zou Thomas opvoeders aansporen om de strevende wil van het kind aan te spreken, door een beroep te doen op de verlangens van het kind. Een voorbeeld hiervan kan zijn dat opvoeders door hun levenswijze laten merken hoe aantrekkelijk het is om te hopen, om zo bij kinderen het verlangen naar hoop op te wekken.

2.2.7 Is de deugd van hoop een zekerheid?

Degenen die op aarde leven, kunnen volgens Thomas hopen en kunnen elkaar ook ondersteunen bij het hopen. Thomas stelt in het laatste artikel van kwestie 18 de vraag of de hoop van degenen die op aarde leven, zeker kan zijn. Als tegenargument geeft hij dat de hoop geen zekerheid kan bieden, omdat de mens in dit leven niet met absolute zekerheid weet of hij genade ontvangen heeft.¹ Als hoop afhankelijk zou zijn van onze kennis van het bezit van genade, zou dit betekenen dat we nooit zeker kunnen zijn van onze hoop op het eeuwig heil.² De weerlegging die Thomas geeft, nuanceert deze twijfel. Hij stelt dat de hoop niet primair steunt op de subjectieve ervaring van genade in de ziel, maar op de objectieve fundamenteën van Gods almacht en barmhartigheid (de eeuwige standaard). Zelfs iemand die de genade nog niet bezit, kan volgens Thomas hoopvol vertrouwen op Gods vermogen en bereidheid om genade te schenken. Omdat het geloof Gods eigenschappen (met name zijn almacht en barmhartigheid) als waar aanneemt, kan een gelovige zeker zijn dat God genade geeft aan hen die Hem zoeken. Hierdoor is de zaligheid bereikbaar.³ Hieruit blijkt dat de hoop een theologische deugd is, omdat de mens op God gericht is om het goed te verkrijgen. De gerichtheid op datgene wat God kan en Wie Hij is geeft zekerheid. De eigen verdiensten of de eigen staat van de genade bieden geen zekerheid voor de deugd van hoop. In het derde deel van de Summa, waar Thomas schrijft over Christus, noemt hij dat de hoop versterkt wordt als wij zien op de diepe liefde van God voor de mens in het offer van Christus. Hij haalt Augustinus aan, die schrijft: ‘Wat zou

³⁸ Thomas noemt de zintuiglijke vermogens de lagere vermogens van de mens: Aquino, II-II, q.18, a.1, s.c.

³⁹ Zie bijlage 2 voor de argumentatie waarom hoop zich in de wil bevindt.

¹ Zie voor verdere uitwerking van Thomas over de zekerheid van de genade: Aquino, I-II, q.112, a.5. Thomas beschrijft dat de verborgen realiteit waartoe de genade behoort alleen volledig aan God bekend is.

² Aquino, II-II, q.18, a.4, obj.2.

³ Aquino, II-II, q.18, a.4, ad.2.

daarvan [de liefde van God] een sterker bewijs kunnen zijn dan dat de Zoon van God onze menselijke natuur heeft aangenomen en met ons deelt?'.⁴

In zijn argumentatie voor de zekerheid van de hoop, begint Thomas met de stelling dat iets zeker kan zijn op twee manieren.⁵ Ten eerste kan iets intrinsiek zeker zijn. Het kenvermogen (*intellectus*) van de mens is intrinsiek zeker, onafhankelijk van iets anders. Ten tweede kan iets zeker zijn door participatie. Iets kan zeker zijn door te participeren in de zekerheid van het kenvermogen. Wanneer iets door de rede in beweging wordt gezet richting een vaste eindbestemming, deelt datgene in de zekerheid.⁶ De deugd van hoop is niet gesitueerd in het kenvermogen, maar in de wil. Op zichzelf gezien is de hoop dus geen zekerheid, omdat de wil gelegen is in het streefvermogen (*appetitus*) is en niet in het kenvermogen. Echter, het geloof is wel een kenvermogen en de deugd van hoop participeert in de zekerheid van het geloof in God. Door te delen in de zekerheid van het geloof, streeft de hoop met zekerheid naar het einddoel. Op deze wijze bezien, is de hoop wel zeker.⁷

Wanneer de mens al zeker zou weten dat hij de *beatitudo* zou bereiken, is het niet meer nodig om te hopen. Hill schrijft hierover in zijn commentaar:

Als die zekerheid vaststond, dan zou men niet langer hopen op redding; dan zou men er gewoon op wachten... In de natuurlijke orde kan een plant er niet zeker van zijn vrucht te dragen vanwege tegenwerkende factoren zoals vorst, maar ze kan er ook niet aan ontsnappen om vanuit haar innerlijk leven naar vruchtvorming te streven. Op gelijke wijze is de zekerheid die de christen in zijn hoop ervaart precies dat rustige vertrouwen dat Gods kracht en barmhartigheid hem (zij het op feilbare wijze) tot het heil richten.⁸

Samengevat, volgens Thomas biedt hoop geen zekerheid in de zin van een automatische garantie op de zaligheid, maar in de zin van een vast vertrouwen op Gods belofte. Thomas zegt dus dat het niet zo is dat je voor altijd gered blijft als je eens gered bent. Dit sluit aan bij Thomas' bredere theologische visie op de samenwerking tussen genade en vrije wil: God biedt genade en de mens moet daarop antwoorden met een vrije en volhardende wil. Thomas lijkt mijns inziens een tussenpositie in te nemen in het debat over de volharding der heiligen: enerzijds is God soeverein en stort Hij de deugd in wie Hij wil. Anderzijds moet de mens ook kiezen om mee te werken aan Gods genade.⁹ Voor

⁴ Aquino, III, q.1, a.2, resp.

⁵ Aquino, II-II, q.18, a.4, s.c.

⁶ Thomas geeft als voorbeeld de natuur. De natuur werkt met zekerheid door participatie. Op zichzelf gezien bestaat er geen zekerheid in de natuur. Echter, de natuur participeert in het goddelijk verstand. Het goddelijk verstand zorgt ervoor dat alles onfeilbaar op het doel wordt gericht. Het goddelijke verstand is intrinsiek zeker. Zo is het kenvermogen, de rede, ook intrinsiek zeker als uitdrukking van Gods ordening.

⁷ Aquino, II-II, q.17, a.2

⁸ W. J. Hill in Kaczor, *A Summa of the Summa*, 103.

⁹ Verhelderend is hierbij wat Kaczor aanhaalt in zijn commentaar op kwestie II-II, q.18, a.4.: Kaczor, *A Summa of the Summa*, 102-103.

Thomas is de deugd van hoop een actieve bezigheid waarin de mens actief meewerkt na instorting door Gods genade.

Dit betekent voor opvoeders dat zij kinderen moeten leren dat, hoewel mensen door eigen zondigheid falen, de zekerheid van de hoop voortkomt uit een standvastige gerichtheid op het karakter van God en de openheid voor Zijn genade. Dit vraagt om opvoeders die het belang en de kracht van Gods beloften benadrukken, om zo ook in een moeilijke en onzekere wereld te blijven hopen.

2.2.8 Kan ik een kind overmatig leren hopen?

Wat gedrag deugdzaam maakt, is het midden houden tussen twee extremen (paragraaf 2.1). Teveel van een bepaalde eigenschap (bijvoorbeeld overmoed) is verkeerd, net als te weinig van een bepaalde eigenschap (bijvoorbeeld lafheid). Een theologische deugd echter bevindt zich niet in het midden tussen twee extremen. De eeuwige standaard overstijgt alle menselijke kracht. God Zelf is de standaard van geloof, hoop en liefde. Alles wat wij van God kunnen hopen, valt binnen de grootheid van Gods almacht en barmhartigheid.¹⁰ Een mens kan nooit teveel vertrouwen hebben in Gods hulp. God is immers onbeperkt en Zijn hulp is te allen tijde voldoende.¹¹ Opvoeders kunnen dus nooit hun kind teveel laten vertrouwen op Gods almacht en barmhartigheid.¹²

2.2.9 Speelt het gebed een rol als het gaat om het beoefenen van de deugd van hoop?

Eén van de praktische manieren waarop de hoop tot uitdrukking komt, is volgens Thomas het gebed. In het tweede artikel van kwestie 17 laat hij zien hoe gebed alles in het juiste perspectief plaatst. Hierbij haalt Thomas psalm 36:5 aan, waar staat: ‘Wentel uw weg op de HEERE en vertrouw op Hem: Hij zal het doen’.¹³ Daar tegenover zet hij het Onze Vader: in dit gebed wordt om veel meer gebeden dan enkel om de eeuwige zaligheid.¹⁴ Zo wordt er bijvoorbeeld in het Onze Vader ook gevraagd om de dagelijkse (natuurlijke) behoeften. Thomas beargumenteert dat de eeuwige zaligheid het hoogste goed is, en alles wat we van God vragen, is gericht op de *beatitudo*. Andere goederen die we aan God vragen, hoe belangrijk ook, zijn secundair ten opzichte van de hoop op de eeuwige zaligheid.¹⁵ We mogen God vragen om voldoende middelen om goed te leven, maar niet om ons hart eraan te hechten. Alles wat we vragen, moet gevraagd worden vanuit de basishouding van hoop op de *beatitudo*.

Uit deze gedachtegang van Thomas blijkt dat de hoop op de zaligheid niet alleen onze uiteindelijke bestemming behelst, maar ook richting geeft aan hoe christelijke opvoeders en kinderen

¹⁰ Aquino, I-II, q.64, a.4, resp.

¹¹ Aquino, II-II, q.17, a.5, ad.2.

¹² Overmoed is teveel vertrouwen op iets anders buiten God. Wanhoop is te weinig vertrouwen om iets rechtmatig te krijgen. Aquino, II-II, q.17, a.5, obj.2.

¹³ In de Vulgaat komt nog duidelijker naar voren dat het gaat om hopen op God: *Committe Domino viam tuam et spera in eo, et ipse faciet*.

¹⁴ Aquino, II-II, q.17, a. , obj. 2.

¹⁵ Aquino, II-II, q.17, a.2, resp.

hun leven ordenen. Het gebed is voor opvoeders onmisbaar. Bidden voor zichzelf, voor kinderen, en met kinderen zou Thomas aanmoedigen. Juist wanneer de mens het verlangen naar aardse goederen aan God voorlegt, oefent de mens zich in vertrouwen op Gods hulp. Hoofdstuk 4 gaat dieper in op de praktische implicaties van het gebed voor opvoeders.

2.2.10 *Kan ik de eeuwige zaligheid hopen voor mijn kind?*

Thomas beschrijft dat het voorwerp van de hoop de eeuwige zaligheid is. De mens hoopt de eeuwige zaligheid voor zichzelf, omdat hij zelf de eeuwige zaligheid verwacht te genieten. Is het voor opvoeders dan wel mogelijk om te hopen voor hun kinderen? Wanneer je niet voor het kind kunt hopen, is het zaak dat je het kind zo snel als mogelijk leert om te hopen. Hoe kunnen baby's dan zalig worden? En als je niet voor je kind kunt hopen, is het dan in het geheel wel mogelijk om hoopvol op te voeden? Anderzijds, als je wel kunt hopen voor je kind, hoe doe je dat dan?

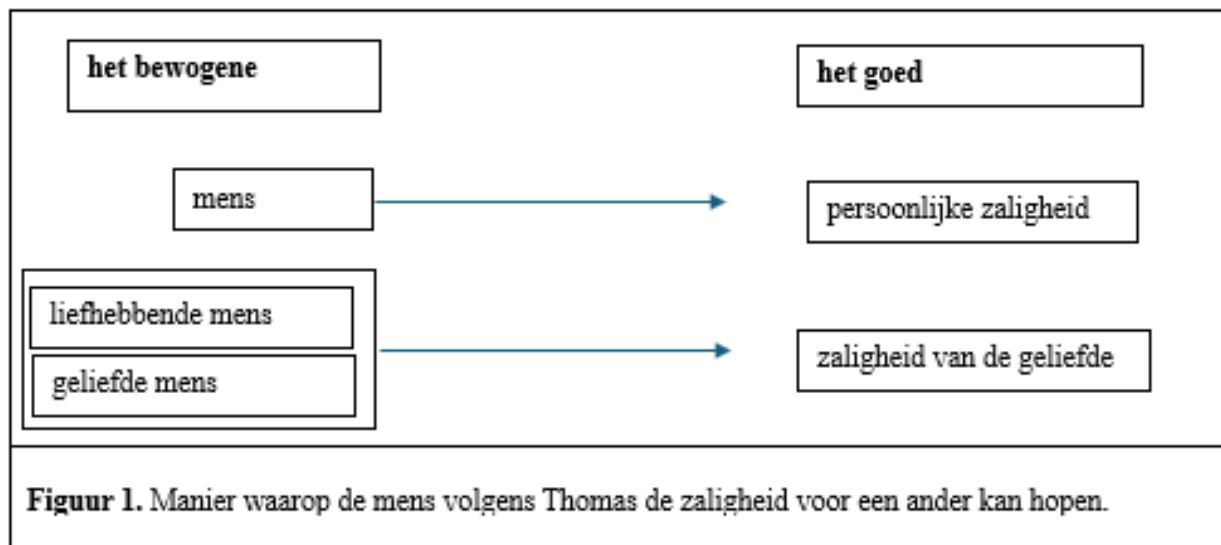
Thomas stelt ook de vraag of het mogelijk is om voor een ander de eeuwige zaligheid te hopen.¹⁶ Volgens hem is dit mogelijk wanneer de mens in liefde verbonden is met een ander. Hij legt dit uit door twee manieren van hopen te beschrijven: absoluut hopen en hopen in vooronderstelling van iets anders. Ten eerste is er een absolute manier van hopen. Iemand streeft dan naar een persoonlijk goed wat moeilijk bereikbaar is. Er is altijd een beweging van het bewogene (de mens) in de richting van het goed (*beatitudo*).¹⁷ Ten tweede kan men hopen in vooronderstelling van iets anders. Wanneer dat andere de liefde is, is er sprake van een eenheid tussen degene die liefheeft en degene die geliefd wordt. Door die liefde kunnen twee verschillende mensen een eenheid worden. Wanneer de liefhebbende dan iets hoopt, kan hij dit hopen voor degene die hij liefheeft omdat hij de ander als deel van zichzelf beschouwt.¹⁸ Het bewogene is de mens die in liefde verbonden is met een ander, en het goed is de zaligheid van de geliefde (zie figuur 1). Thomas stelt dat het mogelijk is om de zaligheid voor een ander te hopen, mits degene die hoopt in liefde met de ander verenigd is. Hieruit volgt dat opvoeders die het kind liefhebben, kunnen hopen voor het kind. In de woorden van Thomas: degene die de deugd van liefde bezit, houdt van God en houdt met dezelfde liefde van de ander.¹⁹

¹⁶ Aquino, II-II, q.17, a.3.

¹⁷ Aquino, II-II, q.17, a.3, resp.

¹⁸ Aquino, II-II, q.17, a.3, resp.

¹⁹ Aquino, II-II, q.18, a.2, ad.3. Verder beschrijft Thomas dit in zijn artikelen over de deugd van liefde. Liefde (*caritas*) is een zekere vriendschap van de mens met God, en volgens deze vriendschap wordt ook de naaste uit naastenliefde bemind. Aquino, II-II, qs. 23-27. De vraag kan wel gesteld worden of ouders die niet de theologische deugd van liefde bezitten, volgens Thomas hun kind liefhebben.

2.2.11 Wat is de samenhang tussen hoop en de andere twee theologische deugden (geloof en liefde)?

In 1 Korinthe 13 worden geloof, hoop en liefde gezamenlijk genoemd. Ook Thomas verwijst naar deze passage om te onderbouwen dat geloof, hoop en liefde de drie theologische deugden zijn.²⁰ Tot nu toe lag de nadruk in dit hoofdstuk op de deugd van hoop. Wel werd duidelijk dat liefde nodig is om voor anderen te hopen en geloof om Gods almacht en barmhartigheid te erkennen. Om tot een juist begrip van de deugd van hoop te komen, beschrijft het laatste deel van dit hoofdstuk hoe de deugd van hoop zich volgens Thomas verhoudt tot geloof en liefde. Eerst wordt de samenhang tussen hoop en geloof beschreven, daarna volgt de beschrijving van de samenhang tussen hoop en liefde.

Thomas beschrijft dat de deugd van geloof vooraf moet gaan aan de deugd van hoop. Voordat de mens kan hopen op de eeuwige zaligheid en de goddelijke hulp om deze te bereiken, moet hij geloven dat de zaligheid en de goddelijke hulp mogelijk zijn.²¹ De zekerheid van de mogelijkheid om verenigd te worden met God is gebaseerd op het geloof: door het geloof in Gods woord kun je weten dat de eeuwige zaligheid mogelijk is en dat Gods genade ons helpt om die te bereiken.²² Thomas haalt hierbij Hebrëen 11:6 aan, waar staat: *Wie tot God wil naderen, moet geloven dat Hij bestaat, en dat Hij een beloner is van wie Hem zoeken.*²³ Daarnaast gebruikt hij de uitleg van de *Glossa* bij psalm 36:3, waar beschreven wordt dat hetgeen wat men gelooft, zichtbaar wordt door de hoop.²⁴

²⁰Aquino, II-II, Proloog; Aquino, I-II, q.62, a.3. Ook noemt hij de uitleg van de *Glossa* over de drie dochters van Job die een zinnebeeld waren van de drie theologische deugden.

²¹Kaczor, *Summa of the Summa*, 95. Kaczor noemt hierbij het volgende voorbeeld: Wij kunnen niet hopen een wedstrijd te winnen als wij niet geloven dat de wedstrijd überhaupt mogelijk is; op dezelfde manier kunnen wij niet hopen God te verkrijgen als wij niet geloven in een God die bereikt kan worden.

²²Aquino, II-II, q.17, a.7., resp.

²³In aanvulling op deze tekst uit Hebrëen, is Hebrëen 11:1 ook een weergave van het argument wat Thomas geeft voor de volgorde van geloof en daarna hoop. In Hebrëen 11:1 staat dat het geloof een vaste grond is van de dingen die men hoopt, en een bewijs is van de zaken die men niet ziet.

²⁴In de Vulgata is de nummering van de psalmen anders dan in de Hebreeuwse tekst die voor Nederlandse vertalingen is gebruikt. Het gaat in de Hebreeuwse nummering om psalm 37:3.

deugd	waarom verbonden aan God?	wie is God voor de mens	wat doet de mens richting God
<i>geloof</i>	om door bemiddeling van Hem iets anders te verkrijgen	Bron van kennis en waarheid	intellectuele instemming met de goddelijke waarheid ²⁵
<i>hoop</i>		Bron door wie we het hoogste goed verwerven	hulp vragen om Hem te bereiken en streven naar Hem als hoogst te bereiken goed
<i>liefde</i>	omwille van Hemzelf	Geliefde	leven voor God uit genegenheid tot Hem ²⁶
Tabel 7. De theologische deugden in relatie tot God.			

Thomas beschrijft dat de hoop op twee manieren het geloof versterkt: het bevestigt het geloof en het volmaakt het geloof. Enerzijds bevestigt hoop het geloof doordat het vertrouwen geeft in de waarheidsgetrouwheid van Gods beloften. Dit vertrouwen zorgt ervoor dat de gelovige zeker is van wat hij door het geloof aanneemt. Anderzijds volmaakt hoop het geloof, door het verlangen naar de *beatitudo* te versterken.²⁷ Voor Thomas is geloven objectief en niet persoonlijk, enkel een intellectueel toestemmen. De gelovige gelooft de katholieke, Bijbelse waarheid, maar het geloof heeft geen betrekking op de ziel van de gelovige zelf.

Opvoeders kunnen een belangrijke rol spelen om de samenhang tussen geloof en hoop mogelijk te maken, en zo te zorgen dat hoop kan ontstaan. Opvoeders kunnen kinderen inwijden in de Bijbelse waarheden. Opvoeders zijn in de gelegenheid om Gods beloften vanuit de Bijbel in te prenten bij kinderen. Nee, ze kunnen niet zorgen dat kinderen zelf gaan geloven, maar ze kunnen wel zorgen dat kinderen weten wat de moeite waard is om te geloven. Welk kind zou nu niet willen geloven dat de *beatitudo* bereikbaar is als hem geleerd wordt hoe heerlijk de zaligheid zal zijn?

Thomas benadert de relatie tussen hoop en liefde vanuit twee perspectieven. Om deze perspectieven te begrijpen, is het van belang dat Thomas onderscheid maakt tussen twee soorten liefdes: onvolmaakt en volmaakt. De onvolmaakte liefde komt voort uit begeerte of egoïsme. Door deze liefde hoopt iemand iets voor zichzelf te verkrijgen door middel van de liefde tot het object. De hoop valt in de categorie van onvolmaakte liefde. Daarnaast is er volmaakte liefde. Dit is de deugd

²⁵ Aquino, II-II, q.1, a.4, resp. Hier beschrijft Thomas dat de instemming een daad van de rede is. In Aquino, II-II, q.6 a.1., resp. beschrijft Thomas dat geloof, hoewel het een vrije keuze is van de menselijke wil, niet tot stand kan komen zonder de hulp en genade van God.

²⁶ Aquino, II-II, q.23, a.1, resp. Hier beschrijft Thomas dat liefde op zichzelf beschouwd een vriendschap is van de mens met God.

²⁷ Aquino, II-II, q.17, a.7, ad.1.

van liefde, wanneer men God liefheeft omwille van Wie Hij zelf is.²⁸ In het perspectief van onvolmaakte liefde gaat hoop vooraf aan de liefde, omdat Thomas hoop en liefde benadert vanuit de orde van het ontstaan van de dingen. In deze orde gaat alles van onvolmaaktheid naar volmaaktheid. De hoop, die een verlangen naar iets toekomstigs is, komt hier vóór de liefde. Men begint met hopen op iets (zoals beloningen van God), en door die hoop gaat de mens God liefhebben. In het tweede perspectief gaat de liefde vooraf aan de hoop, omdat Thomas liefde en hoop benadert vanuit de orde van de volkomenheid. In deze orde wordt gesteld dat liefde belangrijker is dan hoop. In de *beatitudo* is er nog wel liefde, maar de hoop is overbodig geworden. Liefde is wat ons verbindt met God en andere mensen, terwijl de hoop alleen een middel is om het doel te bereiken. Vanuit de orde van de volkomenheid heeft liefde prioriteit: wanneer de mens met God verenigd is, is de hoop overbodig geworden (zie bijlagen 4 en 5 voor een schematisch overzicht van de verhouding tussen hoop en liefde).

In de opvoeding betekent dit dat het uiteindelijke doel van de opvoeding niet ligt in het verwerven van de deugd van hoop op zich. Aanvankelijk is hoop in de opvoeding onmisbaar als bron van toewijding aan en verlangen naar God. Hoop kan kinderen motiveren en het verlangen aanwakkeren het goede na te streven. Toch is hoop niet het einddoel. Het uiteindelijke doel is dat deze hoop samengaat met de deugd van liefde. Het gaat dan om liefde die niet draait om wat je zelf krijgt, maar om echte verbondenheid. Primair gaat het in de christelijke opvoeding dan om het liefhebben van God om wie Hij is. Deze volmaakte liefde kunnen kinderen bereiken in de *beatitudo*.

2.3 Voorlopige conclusie

In het tweede hoofdstuk van deze scriptie heeft de lezer kennisgemaakt met de deugd van hoop volgens Thomas. Paragraaf 2.1 beschreef de visie van Thomas op de deugden in het algemeen. Volgens Thomas zijn er kardinale en theologische deugden. Hoop is een theologische deugd: voor Thomas betekent de deugd van hoop het voortdurend steunen op Gods almacht, barmhartigheid en beloften in het nastreven van *beatitudo*, een moeilijk bereikbaar, maar door goddelijke genade te bereiken goed. Paragraaf 2.2 was opgedeeld in elf subparagrafen met elk een eigen deelvraag. Regelmatig werd in de beantwoording de relatie gelegd tussen het antwoord op de deelvraag en de praktijk van christelijke opvoeders. Tabel 8 vat de antwoorden op de deelvragen samen. Hoofdstuk 2 is niet ingegaan op de passie van hoop, terwijl Thomas ook in zijn beschrijving van de deugd van hoop de passie wel noemt. Daarom zal hoofdstuk 3 ingaan op de passie van hoop volgens Thomas.

²⁸ II-II, q.17, a.8.

1	Wat is de deugd van hoop volgens Thomas?	Een door genade geschonken vertrouwen dat God eeuwig leven aan mij geeft, omdat Hij almachtig en genadig is. Het nastreven van <i>beatitudo</i> : een moeilijk maar mogelijk bereikbaar goed.
2	Op wie of wat moet ik mijn kind leren hopen volgens Thomas?	De <i>beatitudo</i> , de eeuwige zalige vereniging met God.
3	Wanneer hoopt mijn kind op de goede manier?	Mijn kind en ik hopen op de juiste manier al onze hoop gebaseerd is op de almacht en barmhartigheid van God (eeuwige standaard) en als wij steunen op Gods hulp om op de juiste manier te hopen.
4	Wie of wat veroorzaakt de deugd van hoop?	God is de primaire veroorzaker van de deugd van hoop in de mens. God maakt daarbij ook gebruik van instrumenten, bijvoorbeeld naasten.
5	Kan mijn kind de deugd van hoop zomaar krijgen, of moeten hij deze deugd verdienen?	De deugd van hoop kan mijn kind niet verdienen, want het is een deugd die God door genade instort in de mens.
6	Welke vermogens heeft een kind nodig om te hopen?	De deugd van hoop bevindt zich in de menselijke wil, want hoop is een geestelijk vermogen en is in staat om te streven. Dit betekent dat een kind in staat moet zijn om iets te willen bereiken.
7	Is de deugd van hoop een zekerheid?	De deugd van hoop biedt geen zekerheid in de zin van een automatische garantie op de zaligheid. De deugd van hoop biedt wel zekerheid als je vast vertrouwt op Gods belofte.
8	Kan ik een kind overmatig leren hopen?	Nee, de deugd van hoop is gericht op God. Bij God is alles beschikbaar, dus ik kan mijn kind nooit teveel op Hem leren hopen.
9	Speelt het gebed een rol als het gaat om het beoefenen van de deugd van hoop?	Ja, het gebed helpt om gericht te zijn op de <i>beatitudo</i> en niet gefocust te zijn op aardse zaken. Het gebed is een oefening in vertrouwen.
10	Kan ik de eeuwige zaligheid hopen voor mijn kind?	Ja, als ik in liefde verbonden ben met mijn kind kan ik de eeuwige zaligheid hopen voor mijn kind.
11	Wat is de samenhang tussen hoop en de andere twee theologische deugden (geloof en liefde)?	Geloven is dat ik de Bijbelse waarheid aanneem als waar, 'feitenkennis'. Hoop maakt dat ik persoonlijk geloof dat Gods hulp en beloften voor mij zijn. Door de liefde wordt mijn hart verenigd met en gericht op God Zelf.

Tabel 8. Overzicht van de deelvragen in paragraaf 2.2 met een kort, samenvattend antwoord.

Hoofdstuk 3 De passie van hoop en de deugd van hoop

Inleiding

De onderzoeksvraag van deze scriptie is: Wat is volgens Thomas van Aquino de deugd van hoop en hoe kunnen christelijke opvoeders Thomas' visie gebruiken om kinderen te doen hopen? Hoofdstuk 2 van deze scriptie geeft inzicht in wat volgens Thomas de deugd van hoop is en hoe men deze deugd kan beoefenen. Echter, Thomas geeft in zijn *Summa* niet alleen een beschrijving van de deugd van hoop. In het eerste deel van het tweede deel (*Prima Secundae*) van de *Summa* beschrijft Thomas verschillende passies.¹ Een van deze menselijke passies is hoop. Dit hoofdstuk is een beknopte studie van hoe Thomas de passie van hoop beschrijft in de *Summa*. Ik heb ervoor gekozen een afzonderlijk hoofdstuk te wijden aan de passie van hoop, omdat inzicht in de passie bijdraagt aan een dieper begrip van de deugd.

Dit hoofdstuk is opgedeeld in een aantal vragen. Iedere vraag wordt beantwoord in een paragraaf en belicht een aspect van de passie van hoop, beantwoord vanuit de *Summa*. De vragen zijn als volgt: 1 wat is een passie volgens Thomas; 2 wat is de passie van hoop; 3 waarom is de passie van hoop een irascible passie; 4 Wat kan een opvoeder met het verschil tussen de deugd van hoop en de passie van hoop. De conclusie van dit hoofdstuk geeft antwoord op de vraag naar de verhouding tussen de deugd van hoop en de passie van hoop in het licht van de opvoeding. In het hoofdstuk 4, waar de onderzoeksvraag beantwoord zal worden, wordt de passie van hoop gerelateerd aan hedendaagse opvattingen over hoopvol opvoeden.

3.1 Wat is een passie volgens Thomas?

Voor Thomas is een passie een beweging van het zintuigelijk streefvermogen. Deze beweging volgt op de voorstelling van een goed of een kwaad, zoals waargenomen door de zintuigen.² Passies beïnvloeden hoe de mens zich beweegt in de zoektocht naar het goede of in het vermijden van het kwade. Deze beweging, die veroorzaakt wordt door een extern object, gaat gepaard met lichamelijke verandering.³ Een eenvoudig voorbeeld: wanneer er een stinkbom ontploft, ervaar je de passie van afweer en loop je weg. De geur neem je niet primair rationeel waar, maar ruik je via je neus.

Een passie ontstaat dus wanneer iemand zintuigelijk (niet rationeel, maar met de zintuigen) iets waarneemt als aantrekkelijk of afstotelijk en daardoor in beweging komt. Hoewel passies natuurlijke reacties zijn, noemt Thomas dat zij in lijn gebracht en beheerst moeten worden door de

¹Aquino, I-II, qs.22-48. De passies worden eerder beschreven van de deugden. De beschrijving van de deugden volgt in II-II.

²Aquino, I-II, q.22, aa.1-2.

³ Zie voor een compacte beschrijving van de passies door Thomas: Aquino, I-II, q.22, a.1, resp.

rede en de deugden, zodat ze het menselijk handelen ondersteunen en niet verstoren.⁴ Tabel 9 geeft een overzicht van de kenmerken van een passie. Kort gezegd: volgens Thomas zijn passies reacties op goed of kwaad zoals die door de zintuigen worden waargenomen.

een passie...	
...behoort bij	het zintuigelijke vermogen van de mens
...behoort niet bij	het verstand of de wil
...wordt opgewekt door	een object dat als goed of kwaad wordt voorgesteld
...veroorzaakt	een lichamelijke beweging of verandering
Tabel 9. Kenmerken van de passies.	

3.2 Wat is de passie van hoop?

In deze subparagraaf bespreek ik de passie van hoop zoals Thomas deze in de *Summa* beschrijft. Wanneer het gaat om de passie van hoop, dan ontstaat de passie van hoop in de mens als reactie op een toekomstig, bereikbaar, maar moeilijk te verkrijgen goed.⁵ Hoop ontstaat wanneer iemand een goed liefheeft dat nog niet is bereikt en een zekere mate van vertrouwen heeft dat het goed verkregen kan worden. Omdat ‘verlangen naar iets’ toebehoort aan het strevende vermogen (*appetitus*), is hoop een onderdeel van het menselijk streefvermogen.⁶ Dit betekent dat de passie van hoop niet primair een intellectuele of theoretische daad is, maar een strevende en dynamische beweging in de ziel richting een gewenst goed.⁷

Hoewel hoop toebehoort aan het streefvermogen, wordt dit streven wel in gang gezet door het kenvermogen (zie voor een overzicht van de vermogens van de menselijke ziel bijlage 3). Wanneer het intellect een object waarneemt of inschat als goed (het voldoet aan de vier voorwaarden in tabel 9), ontstaat er een beweging in het streefvermogen: de wil of het verlangen strekt zich uit naar dat object.⁸ Tabel 10 is een samenvatting van de kenmerken waaraan de passie van hoop voldoet.

De passie van hoop is mijns inziens onlosmakelijk verbonden met de opvoeding van kinderen. In de inleiding noemde ik Dasbergs visie dat er geen andere pedagogie is dan de pedagogie van hoop. Vanuit de passies beredeneerd, is dit correct. Opvoeders zijn voortdurend bezig met kinderen: ze

⁴ Aquino, II-II, q.54.

⁵ Aquino, I-II, q.40, a.1.

⁶ Thomas onderscheidt de passie van hoop van de passie van verlangen, (*desiderium*), omdat verlangen elk goed kan betreffen, terwijl hoop specifiek gericht is op een goed dat moeilijk te verkrijgen is, maar toch haalbaar lijkt.

⁷ Aquino, I-II, q.40, a.2, resp.

⁸ Thomas beschrijft dat het streefvermogen verschillende richtingen op kan gaan, afhankelijk van wat het kenvermogen waarneemt. Wanneer het intellect iets waarneemt als kwaad, ontstaat er afkeer in plaats van een ‘reiken naar’. Aquino, I-II, q.40, a.2, resp.

passie van hoop		
gericht op...	actie	tegengesteld aan de passie van
iets goeds	gericht op, strikt genomen, alleen het goede	vrees, want vrees heeft het kwade als object
iets toekomstigs	gericht op dat wat nog niet aanwezig of in het bezit is	vreugde, want vreugde heeft betrekking op een aanwezig goed
iets wat moeilijk te verkrijgen is	de hopende hoopt niet op kleinigheden die hij ieder moment in zijn macht heeft	verlangen/begeerte, want deze passies richten zich absoluut op een toekomstig goed.
iets moeilijks wat wel mogelijk is om te verkrijgen	hopen op iets wat moeilijk maar wel verkrijgbaar is	wanhoop, want dan hoopt men niet meer omdat het goed helemaal niet te verkrijgen is
Tabel 10. De kenmerken van de passie van hoop samengevat. ⁹		

bestrafen en liefkozen, ze verzorgen en vermanen, enzovoort. Dit doen ze niet omdat ze nu meteen direct resultaat zien van hun opvoedgedrag. Ze verwachten dat hun gedrag in de toekomst effect zal hebben. De passie van hoop geeft zin aan de opvoeding. Ook vanuit het kind gezien is de passie van hoop aanwezig in de opvoeding. Kinderen zeggen immers ‘Als ik later groot ben, dan...’. Kinderen verlangen om later groot te zijn en in de toekomst gelukkig te zijn. Echter, geluk is niet altijd gemakkelijk te bereiken in dit leven.

3.3 Waarom is de passie van hoop een irascible passie?

De moeilijkheid om het object van de passie van hoop te bereiken, houdt verband met het onderscheid dat Thomas maakt tussen de verschillende passies. Hij onderscheidt twee soorten passies in de menselijke ziel: de *irascible* en *concupiscible* vermogens (zie voor een uitgebreid overzicht bijlage 6).¹⁰ Het object van de *concupiscible* kracht is zintuigelijk goed of kwaad. Het gaat dan om iets wat met de zintuigen direct waarneembaar is.¹¹ Bijvoorbeeld iets goeds wat plezier veroorzaakt, of iets kwaads wat direct pijn veroorzaakt. Het object van het *irascible* vermogen daarentegen is een moeilijk te bereiken goed of een moeilijk te vermijden kwaad. Wanneer iets goed is en aangenaam,

⁹ Aquino, I-II, q.40, a.1.

¹⁰ Zie voor een uitgebreide beschrijving van Thomas over het subject van de passies van de menselijke ziel: Aquino, I-II, q.22.

¹¹ Aquino, I, q.81, a.2.

roept het gevoelens op in de *concupiscible* kracht. Maar als het moeilijk is om dat goede te verkrijgen, is er een tweede kracht nodig die helpt om naar dat goede te streven. Deze tweede kracht is de *irascible* kracht, de kracht die in staat stelt om obstakels te overwinnen.¹² *Irascible* passies impliceren altijd een beweging naar iets en een bepaalde strijd of spanning omdat er moeilijkheden overwonnen moeten worden om het goed te bereiken.¹³ De passie van hoop valt onder het *irascible* vermogen, omdat het object van deze passie een moeilijk te bereiken goed is.

De passie van hoop is volgens Thomas dus een zintuiglijke beweging die voornamelijk voortkomt uit de werking van het *irascible* vermogen. De passie ontstaat wanneer het verstand een object inschat als goed en moeilijk bereikbaar. Doordat deze passie afhankelijk is van de natuurlijke inschattingen en omstandigheden, kan de mate van hoop variëren met de ervaring, emoties en de waargenomen moeilijkheid van het goed.

Dat de passie van hoop een *irascible* kracht is, heeft implicaties voor de opvoeding. Er kunnen obstakels tussen de huidige handeling en het toekomstige doel in komen te staan. Denk bijvoorbeeld aan een kind dat zich voortdurend recalcitrant gedraagt, ondanks de inspanningen van de opvoeder om het gedrag te sturen. Of een kind heeft moeite met het aangaan van vriendschappen, terwijl de opvoeders hopen dat hun kind gelukkig is en veel vrienden krijgt. Opvoeders kunnen teleurgesteld, boos of verdrietig worden wanneer hun inspanningen zinloos lijken. Maar juist omdat de passie van hoop een *irascible* passie is, zijn opvoeders vaak veerkrachtig en bereid om zich extra in te spannen om het doel te bereiken. Ook in alledaagse situaties is het belang van ‘irascibiliteit’ zichtbaar in de opvoeding. Kinderen zijn soms teleurgesteld en verdrietig vanwege een laag cijfer, een ruzie of ziekte. Ze kunnen daardoor de hoop opgeven om ooit nog een goed cijfer te halen, goede vrienden te kunnen maken of gezond te zijn. Het is de taak van opvoeders om kinderen bij te brengen dat het menselijk is om regelmatig moeite te hebben om te blijven hopen op aardse zaken

3.4 Wat kan een opvoeder met het verschil tussen de deugd van hoop en de passie van hoop?

Thomas maakt in zijn *Summa* onderscheid tussen de deugd van hoop en de passie van hoop, hoewel beide gericht zijn op een toekomstig goed. Het vervolg van dit hoofdstuk geeft een vergelijking van de passie en de deugd met implicaties voor opvoeders die de deugd van hoop aan hun kinderen willen overdragen.

Hoop als deugd is voor Thomas duurzaam en stabiel, niet gebaseerd op menselijke emoties. De deugd van hoop omvat zowel het verlangen naar de *beatitudo*, alsook het vertrouwen dat de almachtige en barmhartige God zijn beloften zal vervullen. Het is een rationeel en doelbewust streven dat verankerd is in de objectieve werkelijkheid van Gods beloften. Dat de deugd van hoop stabiel en

¹²Aquino, I, q.81, a.2, obj.3.

¹³Aquino, I-II, q.25, a.1.

zeker is maar tegelijkertijd ook volharding vereist, is een Bijbelse gedachte.¹⁴ Petrus beschrijft dat de hoop vastligt vanwege de opstanding van Christus.¹⁵ Ook de gereformeerde belijdenisgeschriften verwoorden de zekerheid van de hoop. Zo eindigt de Apostolische Geloofsbelijdenis met artikelen over het geloof in de wederopstanding van het lichaam en een eeuwig leven. Ook de Geloofsbelijdenis van Nicea eindigt met de verwachting van de opstanding en het leven van de toekomstige eeuw.

Zowel de deugd van hoop als de passie van hoop zijn gericht op een moeilijk maar mogelijk toekomstig goed en omvatten een streven naar verbetering en vervulling. Het cruciale verschil tussen de passie en de deugd ligt echter volgens Thomas in de oorsprong en gerichtheid. De deugd van hoop heeft een goddelijke oorsprong. Hoewel de mens door Gods genade deugdzaam kan leven, wordt de deugd wel door God ingestort.

De passie van hoop is juist een natuurlijke, wisselvallige emotie die ontstaat vanuit zintuiglijke ervaringen en verlangens. De passie is emotioneel en kan leiden tot teleurstelling als de omstandigheden niet in lijn zijn met het gewenste toekomstige goed. Het verschil tussen de passie en de deugd wordt wel het meest duidelijk als het gaat om het verschil in gerichtheid. De deugd van hoop is gericht op de eeuwige gelukzaligheid bij God. Het goed waar de passie van hoop zich op richt, is altijd iets in de tijdelijke wereld. Tabel 11 is een overzicht van de kenmerkende verschillen tussen de deugd en de passie.

Voor ouders die de deugd van hoop aan hun kinderen willen overdragen, is nodig om het onderscheid tussen passie en deugd te kennen. Zowel de passie als de deugd verdienen een belangrijke plaats in de opvoeding. Kinderen leren om niet te vervallen in wanhoop, is nuttig. Het zou niet pedagogisch te verantwoorden zijn wanneer ouders de passie van hoop zouden afkeuren. Een

	de deugd van hoop	de passie van hoop
natuur	Bovennatuurlijk	natuurlijk
bron	door God ingestort, en versterkt door goddelijke genade	ontstaan uit zintuiglijk verlangen
object	eeuwige vereniging met God, <i>beatitudo</i>	voorlopig goed, <i>eudaimonia</i>
rede	informeert en leidt de wil	ordent emotionele bewegingen
duur	duurzaam, standvastig vorming van <i>habitus</i>	wisselvallig en afhankelijk van omstandigheden
Tabel 11. Verschillen tussen hoop als deugd en als passie.		

¹⁴ Romeinen 8:25; Hebreeën 10:23

¹⁵ 1 Petrus 1:3

kind heeft hoop nodig om te leven. Denk aan de kinderlijke uitspraak: ‘Als ik later groot ben, dan...’ Thomas zou eveneens zeggen dat de passie van hoop inherent is aan het mens-zijn.¹⁶ Opvoeders kunnen kinderen leren hoe ze met de passie van hoop om kunnen gaan, omdat tegenslagen bij het leven behoren. Tegelijk kunnen opvoeders hun kinderen veel meer bieden wanneer ze hun kind wijzen op de deugd van hoop. Alleen die opvoeders die hun kinderen vertrouwd maken met het vertrouwen op Gods beloften en de vaste verwachting op de vereniging met God in het hiernamaals, zou Thomas typeren als opvoeders die hun kinderen hoopvol opvoeden.

3.5 Samenvatting

De deugd van hoop en de passie van hoop zijn beide toekomstgericht, maar verschillen in hun oorsprong, stabiliteit en rationaliteit. De deugd van hoop is een blijvende, door God ingestorte deugd die de ziel structureel ordent en richt op het eeuwige goed, terwijl de passie van hoop een natuurlijke, emotionele reactie is op veranderende omstandigheden. Voor opvoeders biedt dit onderscheid een waardevolle leidraad: door zelf een voorbeeld te zijn en actief het gesprek aan te gaan over de oorsprong en object van hun hoop, kunnen zij kinderen helpen om niet alleen natuurlijke hoop (het reguleren van de passie van hoop), maar vooral blijvende christelijke hoop (de deugd van hoop) na te streven. Zo wijzen opvoeders hun kind op het fundament waarop ze kunnen vertrouwen in leven en sterven. De beloften van God, Zijn almacht en barmhartigheid en de kracht van Christus’ werk zijn blijvend, ongeacht de tijdelijke omstandigheden van het leven. De tijdelijke omstandigheden kunnen zwaar zijn, waardoor het soms onmogelijk lijkt om te blijven hopen en de duurzaamheid van de hoop onder druk komt te staan. Thomas erkent dit ook en beschrijft daarom dat de zekerheid van de hoop vastligt in Gods beloften. Echt hoopvol opvoeden kan alleen vanuit vertrouwen in Gods beloften.

¹⁶Ook de andere passies kunnen hierbij genoemd worden. Volgens Thomas is de mens een *animal rationale*, juist omdat hij *als animal* gevoelig is voor de zintuigelijke waarnemingen en ervaringen.

Hoofdstuk 4

Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken heb ik verschillende aspecten onderzocht aan de hand van de onderzoeksvraag: Wat is volgens Thomas van Aquino de deugd van hoop en hoe kunnen christelijke opvoeders Thomas' visie gebruiken om kinderen te doen hopen? Dit hoofdstuk vormt de afsluiting van de zoektocht naar een antwoord op de onderzoeksvraag. Eerst beschrijf ik in paragraaf 1 op welke manier de inzichten van Thomas gebruikt kunnen worden door opvoeders vandaag de dag. Ten tweede beschrijf ik in paragraaf 2 enkele begrenzings van mijn onderzoek en doe ik aanbevelingen voor vervolgonderzoek. Ten derde geef ik een aantal beknopte, praktische adviezen voor opvoeders. In paragraaf 4 beschrijf ik een praktijkvoorbeeld, waarin ik zelf onverwacht iets van de deugd van hoop heb ervaren. De laatste paragraaf vormt de *take-home message* van deze scriptie.

4.1 Wat zegt Thomas over de deugd van hoop voor opvoeders

In deze paragraaf verbind ik met vier stellingen de twee onderdelen van de onderzoeksvraag, namelijk wat de deugd van hoop is volgens Thomas en hoe christelijke opvoeders de visie van Thomas kunnen gebruiken om hun kinderen te doen hopen. Met hopen bedoel ik het beoefenen van de deugd van hoop. Ik heb voor deze stellingen gekozen, omdat ze mijns inziens enerzijds de kern bevatten van Thomas' visie op de deugd van hoop en anderzijds ingaan op de bruikbaarheid van Thomas' visie voor christelijke opvoeders. Per stelling beschrijf ik eerst Thomas' visie. Daarna beschrijf ik als pedagoog de implicaties van Thomas' visie voor christelijke opvoeders. De stellingen heb ik geformuleerd op basis van de voorgaande hoofdstukken: 1 Hopen is een genadegave; 2 Hopen is streven naar de eeuwige gelukzaligheid bij God; 3 Hopen is hard werken; 4 Hopen is relationeel.

4.2.1 Hopen is een genadegave

In paragraaf 1.4 heb ik een beeld geschetst van de visie van Thomas op natuur en genade. Ik ontdekte hoe Thomas duidelijk beschrijft dat de deugd van hoop een genadegave is vanuit God, mogelijk doordat Christus mens werd. God stort de deugd in als *habitus*, maar de genade is ook blijvend. Daardoor wordt de *actus spei* mogelijk voor de mens: de mens wordt in staat gesteld om een deugdzaam leven te leiden.

Dit genadekarakter van de deugd van hoop is voor mij een representatie van hoe God met mensen omgaat. God kijkt niet hoe geschikt iemand is voordat Hij de deugd van hoop instort in de mens. Genade is ongedacht, onverdiend en wordt toch geschonken. God geeft juist als de omstandigheden daarvoor onmogelijk schijnen.¹ Het is voor God geen contra-indicatie als je zelf geen

¹ H. Schaeffer, 'De hoop die in ons leeft: Over christelijke hoop voor kwetsbare mensen,' *Sophie* 14, 3 (2022): 5.

lichtpuntjes kunt vinden om op te hopen, want Hij is Zelf als licht naar de wereld gekomen. Juist het niet vinden van lichtpuntjes in deze wereld gebruikt God om de aandacht van opvoeders en kinderen te richten op Zijn almacht en barmhartigheid, waardoor de zaligheid bereikbaar wordt.

In lijn met Thomas denk ik dat het genadige karakter van God ook een voorbeeld is van hoe we met onze naasten om moeten gaan.² Ik denk in de context van de onderzoeksvraag aan opvoeders die de druk voelen om het beste voor hun kind te zoeken. Christelijke opvoedboeken en puntige opinieartikelen leggen de lat voor christelijke opvoeders hoog, het ja-woord bij de doop drukt en opvoeders beseffen dat de kinderziel van onschatbare waarde is. Hoewel opvoeders zeker een belangrijke rol kunnen spelen om kinderen te doen hopen, leren we van Thomas dat ze niet de hoofdrol spelen. God speelt de hoofdrol, Hij stort de deugd in, Hij veroorzaakt de deugd van hoop. Opvoeders zijn instrumenten in Gods hand. Daarom pleit ik ervoor dat opvoeders zich oefenen om door te geven wat ze zelf ontvangen hebben. God geeft hoop, opvoeders worden niet geroepen om zichzelf te verheffen tot hoopgenerators. God geeft, de opvoeder streeft.

4.2.2 Hopen is streven naar de eeuwige gelukzaligheid bij God

De tweede stelling luidt: hopen is streven naar de eeuwige gelukzaligheid bij God, de *beatitudo*. Pas na dit aardse leven is de deugd van hoop voltooid en voorbij, omdat het echte geluk hier op aarde niet te vinden is. Thomas beschrijft dat in de hemel de wil tot rust komt. In de hemel valt er niets meer te willen of te streven, omdat God daar alles omvat en vervult.

Zolang je opvoeder bent, ben je dus een strever naar geluk, een pelgrim onderweg naar de hemel. En terwijl je onderweg bent, fungeer je als gids voor kinderen. Zowel de opvoeder als het kind zien niet precies waar ze naar onderweg zijn. Het voorwerp van de hoop is groter dan de mens kan bevatten en is niet in het aardse leven zichtbaar. De rol van de hoopvolle opvoeder is om kinderen te leren dat ze de vervulling van de hoop niet zelf hoeven te realiseren. Dit gaat in tegen de heersende tijdgeest, waarin kinderen gestimuleerd worden om zichzelf te realiseren en hun behoeften hier op aarde te vervullen.³

Opvoeders dienen zich bewust te zijn van het verschil tussen het duurzame, zekere streven van deugd van hoop en het vluchtige, voorbijgaande karakter van de passie van hoop. Opvoeders kunnen kinderen helpen om hun passies te vervullen. Zo kunnen opvoeders kinderen bijstaan om een toets te halen of kinderen een cadeau van hun verlanglijstje geven. Echter, het streven wat gepaard gaat met de deugd van hoop kunnen opvoeders niet vervullen.

Het strevende en het duurzame karakter van de deugd van hoop is ook zichtbaar in een aantal definities van hoop die ik aanhaalde in de inleiding. Enkele definities benoem ik hier, om het verschil

² Aquino, III, q.1, a.2, resp.

³ Denk bijvoorbeeld aan de behoeftepiramide van Maslow. A. H. Maslow, 'A Theory of Human Motivation,' *Psychological Review*, 50, 4 (1943): 370–96.

te illustreren tussen de deugd en de passie van hoop. Hoop als enkel cognitief proces en een motivatie om gedrag te vertonen dat leidt tot een gewenste uitkomst, kan geen deugd zijn. Enerzijds gaat de deugd van hoop wel om concreet gedrag en wordt de wil van de mens aangesproken. Anderzijds is de manier waarop je hoopt en de mate waarin je hoopt nooit een reden om *beatitudo* te verdienen. Het beoefenen van de deugd van hoop (gedrag) leidt niet tot de gewenste uitkomst, maar is een genadegave. De deugd van hoop is ook niet een kans toekennen tussen 0 en 1 om iets te bereiken. De kans dat je kind de eeuwige zaligheid bereikt is 1 van 1 wanneer je rekent met de eeuwige standaard en 0 van 1 wanneer je rekent volgens de menselijke rede. Het dankgebed uit het formulier om de Heilige Doop aan kinderen te bedienen, illustreert dit vaste vertrouwen op de genadige God.⁴

Ook de beschrijving van hoop als utopie is een niet passende beschrijving van de deugd van hoop. Een utopie is een concrete wens voor een nog te vormen toekomst, een utopisch vergezicht. Hoewel de deugd van hoop gericht is op de volle ontplooiing van een wens (*beatitudo*), is het niet een verlangen naar een utopisch vergezicht dat we zelf vormen door onze dromen voor de toekomst te verwerkelijken. God heeft de *beatitudo* al klaar voor de mens.

Thomas volgt de lijn van Augustinus in zijn argumentatie dat de deugd van hoop primair gelegen is in de wil als intellectueel vermogen. Om te hopen heeft de mens een geestelijk vermogen nodig en het vermogen om te streven naar iets wat niet zintuiglijk waarneembaar is. Als pedagoog zou ik Thomas hierover willen bevragen. Wanneer zijn kinderen in staat om te hopen op iets wat niet zintuiglijk waarneembaar is? Onderzoek naar het voorstellingsvermogen van jonge kinderen laat zien dat kinderen zich moeilijk een voorstelling kunnen maken van abstracte beelden.⁵ Dit zou betekenen dat, tot een bepaalde leeftijd, jonge kinderen niet kunnen hopen. Dat werpt een nieuwe vraag op, namelijk of hoop een noodzakelijke voorwaarde is om de hemel binnen te gaan. Het voert te ver om daar nu dieper op in te gaan. Wel stelt Thomas dat je voor een ander de eeuwige zaligheid kunt hopen als je verbonden bent door de liefde. Opvoeders kunnen dus door middel van de liefde de eeuwige zaligheid voor jonge kinderen hopen.

Daarnaast wil ik in het licht van de opvoeding een nuance aanbrengen bij de nadruk die Thomas legt op de strevende wil als zetel van de deugd van hoop. Hoopvol opvoeden omvat mijns inziens ook het geheugen en het verstand van een kind. Om te streven naar de eeuwige zaligheid, is het nodig dat een kind zelf weet wat de eeuwige zaligheid is. Verstandelijke kennis over (het voorwerp van) de deugd van hoop helpt een kind om in te zien waarom de eeuwige zaligheid de moeite waard is om na te streven. Opvoeders bieden dan perspectief dat verder gaat dan het aards gericht perspectief, zoals omschreven door Dasberg. Ik vind dat E. Blauwendraat, destijds docent

⁴ Zie het Formulier om de Heilige Doop aan kinderen van de gelovigen te bedienen.

⁵ Hiermee bedoel ik onderzoek naar de Theory of Mind.

opvoedkunde aan de Christelijke Hogeschool De Driestar, typerend beschreef hoe het perspectief van Dasberg en het perspectief van de deugd van hoop samengaan:

Kinderen hebben behoefte aan perspectief, maar dan wel een dubbel perspectief: horizontaal en verticaal. Een perspectief voor het hier en nu, maar ook en vooral voor het ginds en later. Hoop voor de toekomst, opnieuw in dubbele zin: voor tijd en eeuwigheid. Dat is pas echt pedagogiek van de hoop.⁶

4.2.3. *Hopen is kiezen voor hard werken*

Genade doet streven, en streven doet leven. Dit leven omvat ook het handelen in het alledaagse, aardse leven. Daarom is mijn derde stelling: hopen is kiezen voor hard werken. Deze stelling vloeit voort uit Thomas' opvatting dat hopen gaat over iets dat moeilijk bereikbaar is. Eerst bespreek ik wat de keuze voor de deugd van hoop betekent voor opvoeders. Daarna beschrijf ik wat dat harde werken inhoudt, en hoe dit zich verhoudt tot andere definities van hoop.

De keuze om te hopen is volgens Thomas een keuze die de mens maakt door Gods ingestorte genade. Deze keuze maakt de mens niet vanuit emoties, maar met de wil en het verstand. De mens stemt in dat Gods beloften betrouwbaar zijn en vertrouwt erop dat de *beatitudo* bereikbaar is volgens de eeuwige standaard.

Toch plaats ik wel een kanttekening bij het denken van Thomas. Mijns inziens heeft hij een zeer positieve waardering van de menselijke natuur. Volgens Thomas is de vrije wil gericht op het goede en is de mens van nature in staat om zich de kardinale deugden eigen te maken. Dat komt niet overeen met de augustiniaanse deugdethische benadering die ook Calvijn onderschreef. In deze visie is de wil van de mens besmet door de zonde, waardoor de mens voor het beoefenen van alle deugden van Gods genade afhankelijk is.⁷ Als het echter gaat om de theologische deugden, is Thomas radicaal en benadrukt hij de genade noodzakelijk is.

De keuze voor het beoefenen van de deugd is dus een keuze die opvoeders en hun kinderen uit genade maken. Thomas spreekt in lijn van Paulus, die schrijft: 'Uit genade zijt gij zalig geworden door het geloof, en dat niet uit u, het is Gods gave, niet uit de werken, opdat niemand roeme.'⁸ Voor opvoeders betekent dit dat ze zowel zichzelf als hun kind niet mogen ophemelen als de keuze voor de deugd van hoop gemaakt is. 'Het is God die in u werkt beide het willen en het werken, naar zijn welbehagen', schrijft Paulus.⁹ Thomas' beschrijving balanceert op de grens van het semi-Pelagianisme, waarbij de mens samenwerkt met de genade van God om zalig te worden. Echter, ik

⁶ E. Blauwendraat, 'Emancipatie als doel van opvoeding en onderwijs,' in *Aspecten van emancipatie*, geredigeerd door W. van 't Spijker (De Groot Goudriaan, 2004), 43.

⁷ Vos, *Longing for the good life*, 151-170.

⁸ Efeze 2:8.

⁹ Filippenzen 2:7

ben van mening dat Thomas' visie wel in de lijn van Paulus en de Dordtse Leerregels ligt. Het is God die ook het meewerken van de mens in de mens werkt. De menselijke actie, de *actus spei*, komt niet uit de mens voort, maar volgt op de ingestorte genade. Hierbij denk ik aan de *actus spei* als onderdeel van het leven van de heiligmaking. Het onderdeel van de menselijke actie sluit aan bij de definities van hoop die ik besproken heb in de inleiding. Tegelijk schieten definities tekort die uitsluitend de nadruk leggen op menselijke inzet en de genade niet benoemen.

In het alledaagse leven is het niet eenvoudig om als opvoeder boven de dagelijkse sleur uit te stijgen en het geluk niet voornamelijk te zoeken in aardse zaken. Middendorp noemt vanuit pedagogisch oogpunt dat mensen hoop genereren om daardoor in actie te komen.¹⁰ Ik zou met Thomas eerder zeggen dat God door middel van het handelen van opvoeders hoop activeert of aanwakkert in kinderen. Margy Tripp, een Amerikaanse *biblical counselor* en sprekerster, schrijft in een artikel in het magazine *Table Talk* over Bijbelse hoop in het alledaagse. Ze geeft hierbij een praktisch voorbeeld van hoop die hard werkt. De *beatitudo* omschrijft ze als *the unseen world*.

Has this ever happened to you? It's time to leave for the dentist appointment that you made three months ago. As you get everyone off to work and school, you are searching for the car keys. Time is wasting. "Where did you put them? You drove the car last!" you shout at your spouse. As tension grows, you blurt out: "That's it! I've had it! I'll just have to miss this appointment and wait another three months!" That's daily life. What's missing? The unseen world and the real, powerful hope of the gospel. How would hope and the unseen world transform that ordinary moment? It might sound like this: "Family, we don't know where the keys are. But God does. If it's His purpose for me to get to the dentist, we will find them. If not, we will trust Him with the disappointment and inconvenience. Let's pray and ask God for help. And then" (with a reassuring smile), "we should probably settle on a permanent place to leave the keys." That's the unseen world and hope applied to ordinary life.¹¹

Het bovenstaande voorbeeld illustreert eveneens dat de deugd van hoop beoefenen niet betekent dat je jezelf laat leiden door de passies. De passie van hoop is er wel, en dat is volgens Thomas niet verkeerd. Een diploma hoop je bijvoorbeeld niet te behalen omdat je daar in de eeuwige zaligheid nog iets aan hebt, maar omdat je daarmee verder hoopt te komen in de wereld. Echter, de passie is geen zekerheid en is gericht op tijdelijke, voorbijgaande zaken. Daar waar het leven echt moeilijk wordt, is de passie van hoop niet meer voldoende. Je hoopt op iets wat onmogelijk te

¹⁰ J. Middendorp, *Een hoopvolle toekomst*, 17.

¹¹ M. Tripp, 'Hope in the ordinary,' *Table Talk magazine*, 49, 3 (2025), 18.

bereiken is. Denk bijvoorbeeld aan hoop op beterschap bij ongeneeslijke ziekte, of hoop op een gelukkig leven nadat je dierbaren verloren bent.

Voor opvoeders is het van belang dat ze moeilijke momenten aangrijpen om expliciet te vertellen dat de deugd van hoop niet onderhevig is aan de omstandigheden, maar vastligt in God. Juist in de moeiten van het leven, is het nodig om meer te streven. Als er met het verstand geen oplossing meer te beredeneren is, geeft hoop gebaseerd op geloof de opening naar geluk. Gods almacht en barmhartigheid overstijgen alles hier beneden. Zo biedt de deugd van hoop een uitweg, een perspectief op iets beters dat altijd geldig is.¹² De deugd van hoop is dus meer dan ‘het geschenk van de mogelijkheid van het goede’, want het goede (*beatitudo*) is geen mogelijkheid maar een zekerheid. Thomas zou instemmen met Ter Horst, wanneer Ter Horst zegt dat het christelijk toekomstperspectief gericht is op de komst van Gods Koninkrijk.

Thomas noemt naast het gebed drie andere middelen die de mens dient te gebruiken. Zo schrijft dat de kracht van genade (*virtus gratiae*) noodzakelijk is voor de mens om de zaligheid te bereiken, omdat ieder menselijk werk onvoldoende is voor de zaligheid.¹³ Thomas noemt ook het gebruik van de sacramenten. Volgens Thomas zijn de sacramenten manieren waarop God genade aan de mensen geeft. Een sacrament is een instrument dat God gebruikt om genade aan een mens te geven. Ik bespreek hier niet verder Thomas’ visie op de sacramenten. Vanuit de Gereformeerde Theologie ga ik niet mee in de gedachte dat God de sacramenten van het Heilig Avondmaal en de Doop gebruikt om de genade te veroorzaken. Wel hebben de sacramenten relevantie voor het beoefenen van de deugd van hoop. Opvoeders die deelnemen aan de sacramenten getuigen van de hoop op de eeuwige zaligheid. Daarom moedig ik het aan om als opvoeders kinderen zoveel als mogelijk mee te nemen naar de kerk, de plek waar sacramenten het toekomstige belichamen. Kort noem ik ook het belang van de doop. Door kinderen te dopen, geven opvoeders aan dat ze hoop hebben dat ook dit kind door Gods genade eens verenigd zal zijn met God.¹⁴

Het derde middel wat Thomas benoemt, is het doen van goede werken. Hij schrijft dat genade geen eindpunt van een beweging is, zoals *beatitudo* dat wel is. Genade is juist het begin van de beweging die naar de *beatitudo* leidt.¹⁵ Voor opvoeders betekent dit dat ze niet primair het doen van goede werken moeten stimuleren bij kinderen, maar de gerichtheid van hun kind op God. Opvoeders moeten hun kinderen leren om hun hoop op God te stellen, en niet op hun eigen deugden.

¹² Vergelijk hierbij de definitie van Middendorp.

¹³ Aquino I-II, q 109, a5, sc.

¹⁴ Zie het formulier wat gebruikt wordt om de Heilige Doop aan kinderen te bedienen: <https://www.online-bijbel.nl/liturgie/formulier/1/>

¹⁵ Aquino, I-II, q.5, a.7, resp. 3.

4.2.4 Hopen is relationeel

Hoewel het object van de hoop persoonlijk is, vindt de deugd van hoop altijd plaats binnen relaties. Daarom heb ik als vierde stelling geformuleerd: hopen is relationeel. Thomas beschrijft verschillende relaties van de hopende mens. Ik bespreek vier relaties die gerelateerd zijn aan de onderzoeksvraag: het voorwerp van de hoop, de naaste, de andere twee theologische deugden en de tijd. Per relatie beschrijf ik eerst in één alinea wat Thomas zegt, daarna interpreteer ik deze relatie in het kader van de opvoeding.

Ten eerste is er bij Thomas de relatie tussen de hopende persoon en het voorwerp van de hoop. Je hoopt op *beatitudo*: de eeuwige vereniging met God. Dit geluk is alleen te bereiken volgens de eeuwige standaard. Het is onmogelijk om de deugd van hoop te beoefenen wanneer je niet verbonden bent met God. Opvoeders die Hem niet liefhebben, kunnen de deugd van hoop niet voorleven. Zij kunnen geen belichaming zijn van de deugd van hoop. Hier maak ik duidelijk onderscheid tussen twee soorten opvoeders: gelovige christelijke opvoeders en niet-gelovige (christelijke) opvoeders. Evenzeer geldt dit voor kinderen: kinderen die God niet liefhebben, bezitten de deugd van hoop niet.

Ten tweede is er een relatie tussen de hopende persoon en de naasten. Volgens Thomas werkt God ook door mensen heen. Thomas benoemt de rol van priesters die door het toedienen van de sacramenten genade verlenen aan hun medemens, en de voorbidding van de heiligen in de hemel als voorspraak voor de mensen op aarde. Daarnaast noemt Thomas de rol van naasten als hulp om *beatitudo* te bereiken.

Opvoeders zie ik als naasten die God gebruikt waardoor kinderen de zaligheid kunnen bereiken. Opvoeders wijzen hun kinderen op wie ze moeten hopen: op Gods genade en hulp. Dit doen opvoeders niet alleen met woorden, maar ook met hun levenswijze (zie paragraaf 4.3). Hoewel opvoeders geloof en hoop niet één op één kunnen overdragen, gebruikt God hen wel als instrument. Onder naasten versta ik niet alleen de ouders of leerkrachten, maar ook de bredere gemeenschap rondom een kind.¹⁶ Voor christelijke opvoeders vormen de kerkelijke gemeenschap en de bredere familie ook een groep naasten die hoopvol leven. Middendorp beschrijft eveneens dat hopen te maken heeft met het ontstijgen van individuele belangen.¹⁷ Wanneer je de kring nog breder trekt, is ook de culturele context en de wetgevende macht van invloed op de vorming van een kind. De bredere sociaal-culturele context, de hedendaagse cultuur waarin in een kind opgroeit, ziet hoop niet als theologische deugd (zie inleiding). Juist daarom is het van belang dat christelijke opvoeders, als de meest nabije naasten rondom kinderen, kinderen vertellen over de Bijbelse hoop.

¹⁶ Ik denk hierbij aan het ecologisch model van U. Bronfenbrenner, die beschrijft hoe de gehele omgeving van een kind invloed heeft op de ontwikkeling van een kind. Deze gedachte wordt uitgewerkt door Middendorp.

¹⁷ J. Middendorp, *Een hoopvolle toekomst*, 17.

Ten derde is voor Thomas de deugd van hoop onlosmakelijk verbonden met de andere deugden. Ik beperk me hier tot de relatie tussen hoop en geloof en liefde. De drie theologische deugden vormen samen het fundament van het christelijk leven. Hoop bouwt voort op geloof, aangezien hoop een persoonlijk vertrouwen uitdrukt in de beloften van God die door het geloof als waar worden aanvaard. Tegelijk is hoop zonder liefde ondenkbaar: hoop verlangt naar vereniging met God en wordt vervuld in de liefdevolle gemeenschap met Hem. Zonder geloof zou hoop geen fundament hebben, en zonder liefde zou hoop nutteloos zijn. De vereniging met God maakt niet gelukkig als je niet van Hem houdt.

Ten vierde is hoop bij Thomas ingebed in de tijd: heden, verleden en toekomst. In het verleden heeft God zijn beloften gegeven en heeft Hij zijn almacht en barmhartigheid getoond. Zowel beloften en verhalen van (bijbel)heiligen in het verleden zijn middelen waardoor God de deugd van hoop in een mens werkt. Voorbeelden van personen die leefden in hoop, hebben zeggingskracht vandaag de dag.¹⁸ De beloften van God die Hij in het verleden vervuld heeft, zijn een verzekering dat onvervulde beloften nog vervuld gaan worden. Het meest belangrijke in het verleden is voor Thomas het offer van Christus, waardoor de deugd van hoop mogelijk en zeker is.

Hopen hangt voor Thomas ook samen met het heden. Hier op aarde geeft God middelen om de deugd van hoop te beoefenen, zoals de genade, de sacramenten en de mogelijkheid tot goede werken. Ook in de omgang met naasten, het gebed en in de gemeenschap der heiligen kan hoop aangewakkerd worden en het vertrouwen op God versterkt worden. De passie van hoop behoort eveneens bij het alledaagse leven. Het alledaagse leven doet ertoe bij Thomas, hoewel de mens nooit volkomen gelukkig zal zijn op aarde. Het is ook in het heden dat de mens door genade kiest om te vertrouwen op Gods hulp.

Door Christus' offer is er volgens Thomas naar de eeuwige standaard gerekend nu zekerheid van de hoop, maar is het voorwerp van de hoop nog niet direct bereikbaar. De strevende wil van de mens is gericht op de vereniging met God. In de toekomst, na de dood, is de hoop er niet meer omdat de ziel van de gelovige verenigd wordt met God.

Voor opvoeders betekent dit dat zij, met de woorden van Dasberg, hun kinderen welkom moeten heten in het grote verhaal van verleden, heden en toekomst. Tegelijkertijd ben ik het in lijn met Thomas niet eens met Dasberg dat opvoeders ervoor moeten zorgen dat kinderen zich thuis voelen in deze wereld. Opvoeders moeten de verhalen uit het verleden (laten) vertellen aan hun kinderen. Zo leren kinderen verstandelijk wat hopen is en kunnen ze in het heden door Gods genade kiezen om te streven naar *beatitudo*. Kinderen moeten zich juist niet thuis leren voelen in de wereld.

¹⁸ Zie voor een uiteenzetting over de rol van voorbeeldfiguren in het verwerven van deugden: Vos, *Longing for the good life*, 132.

De dingen die ze zien zijn tijdelijk, maar de dingen die ze niet zien zijn eeuwig. En in het eeuwig verenigd zijn met God ligt het geluk.

4.2 Begrenzungen en aanbevelingen

In deze paragraaf bediscussieer ik een aantal begrenzungen van deze scriptie en verbind ik deze begrenzungen met aanbevelingen voor verder onderzoek.

De eerste begrenzing in deze scriptie is dat ik weinig aandacht heb besteed aan de plaats van de deugd van hoop in Thomas' gehele ethiek. Oorzaken hiervoor zijn zowel de beperkte tijd voor een masterscriptie als mijn beperkte voorkennis van Thomas' ethiek en daartegenover de uitgebreidheid en diepgang van Thomas' werk. De eerste periode van de scriptie had ik nodig om mezelf de filosofische en theologische inzichten van Thomas' deugdethiek in zijn context eigen te maken. Nadat ik de basis van Thomas' deugdethiek onderzocht en beschreven heb in hoofdstuk 1, heb ik mezelf gefocust op twee kwesties uit de *Summa*. Gedurende het bestuderen van deze artikelen, heb ik andere artikelen uit de *Summa* gelezen om de kwesties beter te begrijpen en besepte ik dat de deugd van hoop functioneert binnen het grote geheel van Thomas' denken. Niet alleen de theologische en morele deugden hangen samen met het functioneren van de deugd van hoop. Ook andere zaken die Thomas beschrijft in de *Summa* zijn gerelateerd aan de deugd van hoop, bijvoorbeeld zijn visie op genade, het werk van Christus en de Heilige Geest en het functioneren van de passies. Omdat ik te weinig tijd had om het volledige denken van Thomas mij eigen te maken, heb ik in mijn scriptie de deugd van hoop alleen expliciet geplaatst in de context van de theologische deugden en de passie van hoop, en verwijs ik slechts terloops naar andere artikelen uit de *Summa* die ik noodzakelijk achtte om de deugd van hoop te begrijpen.

In vervolgonderzoek zou het zinvol zijn om de werking van de deugd van hoop te onderzoeken in samenhang met de andere deugden die Thomas bespreekt in de *Summa*, omdat alle deugden invloed hebben op het handelen van de mens en dus ook een plaats (zouden kunnen) krijgen in de opvoeding. De focus in deze scriptie op enkel de deugd van hoop in de opvoeding is eveneens niet representatief voor het dagelijks handelen van opvoeders. Hoewel een belangrijk doel van de christelijke opvoeding is om kinderen te doen hopen, is christelijke opvoeding niet alleen gericht op het beoefenen van de deugd van hoop. Zo zou vervolgonderzoek meer recht kunnen doen aan het geheel van Thomas' deugdethiek en aan het grotere geheel van de opvoeding.

Een tweede begrenzing in deze scriptie is dat ik me gebaseerd heb op twee kwesties uit de *Summa*, terwijl Thomas meer heeft geschreven over de hoop. Wanneer ik meer tijd zou hebben, zou ik in vervolgonderzoek andere geschriften van Thomas raadplegen. Zo gaat Thomas in zijn commentaar op de *Sententiae* van Lombardus uitgebreid in op de passie en de deugd van hoop en geeft hij in de

disputatie *De virtutibus in communi* uitleg over de aard van de deugden.¹⁹ Het bestuderen van deze geschriften zou een genuanceerder en evenwichtiger inzicht geven in Thomas' opvatting over de deugd van hoop. Ik zou het ook een mooie aanvulling vinden om commentaren van Thomas te bestuderen bij Bijbelteksten over hoop. Tijdens het onderzoek kwamen er regelmatig Bijbelteksten in mij op die verband houden met de deugd van hoop. Zo lijkt het mij zinvol om onderzoek te doen naar hoe Thomas de 'helm van de hoop op zaligheid' ziet of naar psalm 42 (41) waarin de dichter oproept om te hopen op God.²⁰ Mogelijk helpt de lezing van Thomas' commentaren om meer praktische implicaties maken voor het geheel van de opvoeding. Ook zou in verder onderzoek de verhouding van Thomas' visie op de deugd van hoop en de gereformeerde visie op de deugd van hoop vanuit de Bijbelse teksten vergeleken kunnen worden.

Daarmee kom ik bij een derde begrenzing van het onderzoek, namelijk de beperkte ruimte die ik heb om de visie van Thomas te vergelijken met de gereformeerde visie op het beoefenen van de deugd van hoop, de mogelijkheden van de menselijke wil en de rol van de Heilige Geest.²¹ Zo staat er in de Heidelbergse Catechismus dat de mens onbekwaam is tot enig goed en geneigd tot alle kwaad, tenzij de mens door Gods Geest wedergeboren wordt. De werking van Gods Geest is onmisbaar bij het doen van goede werken (deugdzaam leven). In de Dordtse leerregels wordt benadrukt de God de menselijke wil niet uitschakelt, maar ombuigt terwijl de menselijke wil niet bepalend is voor de volharding in het geloof.²²

Verschillende vragen zouden in het vervolg onderzocht kunnen worden. Hoe definitief is de keuze van een kind om te hopen? Wat schrijft Thomas precies over de rol van de Heilige Geest bij het beoefenen van de deugden?²³ In hoeverre sluiten de reformatoren aan bij de visie van Thomas op de deugd van hoop (zie inleiding, noot 5)? Ook de visie van Thomas op de wijze waarop de sacramenten en de deugd van hoop met elkaar gerelateerd zijn, vraagt om verder onderzoek. Onderzoek zou zich kunnen richten op de overeenkomsten en verschillen tussen de visie van Thomas en de gereformeerde visie op de deugd van hoop, en of Thomas' visie helpend kan zijn voor christenen om de kinderdoop te waarderen en te relateren aan de hoop.

Een vierde beperking in mijn onderzoek is de formulering van mijn doelgroep in de onderzoeksvraag. Mijn onderzoeksvraag richt zich op christelijke opvoeders. Echter, opvoeders is een breed begrip. Zowel ouders, grootouders, leerkrachten, catecheten en clubleiders zijn opvoeders voor een kind. Een nadere specificatie christelijke opvoeders leidt mogelijk tot meer gerichte en mogelijk

¹⁹ Zie de website van <https://aquinas.cc/la/en/~ST.I> voor de teksten.

²⁰ Helaas is er geen commentaar van Thomas bewaard gebleven op psalm 78, een psalm die vaak aangehaald wordt als het gaat om de opvoeding.

²¹ Zie voor de rol van de menselijke natuur: *Vos, Longing for the good life*, 72.

²² Zie hoofdstuk 3/4 paragraaf 6 en hoofdstuk 5 verwerping 2.

²³ In zijn boek *Virtuoos Leven* beargumenteert Baan waarom hij vindt dat Thomas veel ruimte biedt aan de werkingen van de Geest.

ook onderscheidende implicaties. Een vervolgonderzoek zou empirisch onderzoek kunnen zijn naar hoe bepaalde christelijke opvoeders omgaan met of reageren op de vertaalde inzichten uit Thomas' werk. Hoewel christelijk als brede term opgevat kan worden, beperkt mijn onderzoek zich enkel tot de opvoeders die zich als christelijk identificeren. Ik beveel ook nadrukkelijk aan om te onderzoeken of Thomas iets te bieden heeft aan niet-christelijke opvoeders. Juist zij hebben eveneens behoefte aan de deugd van hoop.

Een vijfde beperking in dit onderzoek is het hermeneutische probleem. In deze scriptie interpreteerde ik teksten van Thomas, geschreven in de Middeleeuwen, en gaf ik betekenis aan deze teksten voor de huidige tijd. Hoewel herbronning één van de kernpunten is gedurende mijn master, maakt herbronning van teksten uit het verleden onderzoek ook vatbaar voor interpretatiefouten. Wissink beschrijft twee kanten van het hermeneutisch probleem: het verstaan van teksten en het vertolken van de teksten.²⁴

Als het gaat om het verstaan van de teksten, was het nodig om de kwesties 17 en 18 te leren kennen binnen het geheel van de *Summa*, en de *Summa* te plaatsen in Thomas' tijd, cultuur en filosofische, theologische en wetenschappelijke context. Omdat ik van origine geen historicus ben, heb ik mezelf verdiept in de historische achtergronden. Hoofdstuk 1 van deze scriptie heeft als doel om de tekst van Thomas beter te verstaan. In hoofdstuk 2 en 3 streef ik ernaar de teksten van Thomas te verstaan, maar ben ik mezelf ervan bewust dat dit verstaan een subjectief verstaan is, waarbij ik als lezer Thomas op mijn manier geïnterpreteerd heb. Zo zou een andere lezer mogelijk andere deelvragen uit de tekst opgediept hebben of andere nadruk gelegd hebben op bepaalde bevindingen. Om zo transparant mogelijk te zijn en Thomas recht te doen, heb ik daarom veelvuldig gerefereerd naar de specifieke passages uit de *Summa*.

Het tweede hermeneutische probleem is volgens Wissink het vertolken van de tekst. Thomas is vooral filosoof en theoloog, terwijl ik als pedagoog de teksten van Thomas heb gelezen. Op basis van Thomas' werk kwam ik tot bepaalde inzichten die ik vertaald heb naar de huidige opvoedingspraktijk van christelijke opvoeders. Ik heb dus een grote vertaalslag gemaakt: ik heb Thomas als stem uit het verleden laten spreken tot een hedendaagse doelgroep die Thomas zelf niet voor ogen had. Om te voorkomen dat ik onjuiste aannames zou doen bij het interpreteren van de kwesties, heb ik commentaren bij de *Summa* geraadpleegd (zie inleiding) en heb ik ook gebruik gemaakt van artikelen die gepubliceerd zijn over de deugdedethiek en over Thomas' gedachtegoed. Niettemin, tijdens het proces van herbronning van Thomas' tekst is het mogelijk dat ik bepaalde aspecten te veel of juist te weinig heb benadrukt. Vervolgonderzoek zou uitgevoerd kunnen worden door een interdisciplinair team van theologen, filosofen en pedagogen. Dit zou kunnen bijdragen aan

²⁴ Wissink, *Thomas van Aquino*, 10.

een meer genuanceerde en evenwichtige vertaling van Thomas' gedachtegoed naar de opvoedkundige praktijk.

4.3 praktische adviezen

In deze paragraaf geef ik vijf praktische adviezen aan opvoeders die voortvloeien uit het onderzoek in deze scriptie.

1. Probeer de deugd van hoop niet aan een kind te geven op dezelfde manier als je aan je kind een cadeau geeft. God stort namelijk uit genade de deugd van hoop in.

Concreet: Heb eerst God lief boven alles, en je kind als jezelf.

2. Prent kinderen verstandelijke kennis in. Leer hen dat ze op de goddelijke genade mogen steunen en dat ze moeten leunen op Zijn hulp om de eeuwige zaligheid te bereiken.

Concreet: Lees kinderen voor uit de Bijbel (en leer hen zo Gods beloften, voorbeelden van Gods genade uit het verleden en leer hen dat Jezus de levende hoop is), maak ze vertrouwd met de geloofsbelijdenissen en geef zondagsschool en catechese aan kinderen. Leer hen verstandelijke kennis aan in de ik-vorm, in navolging van de Heidelbergse Catechismus. Vertel hen ook verhalen uit de kerkgeschiedenis als voorbeelden van hoop.

3. Wees als opvoeder zelf een voorbeeld van hoop door je levenswijze, waarbij je zelf leeft vanuit de genade van God en taal geeft aan de deugd van hoop. Zo richt je de aandacht van kinderen op de toekomstige wereld.

Concreet: zorg dat het dagelijks leven bestaat uit praktijken die gerelateerd zijn aan de komende *beatitudo*. Zing met je kinderen, lees ze voor en bid dagelijks met elkaar op vaste momenten. Ook rituelen kunnen helpen om de aandacht te richten op het toekomstige. Ga naar de kerk, daar is de plaats waar rituelen vorm krijgen, sacramenten als symbolen van hoop bedienend worden en het heden verbonden wordt met het verleden en de toekomst. Wees jezelf als opvoeder er ook van bewust dat de manier waarop je rouwt (bij een sterfgeval) een kans is om de hoop die in je is voor te leven en uit te spreken.

4. Wees jezelf bewust van het verschil tussen passie (aards gericht) en deugd van hoop (hemels gericht).

Concreet: Leer kinderen dat passies bij het leven horen, herken de passies bij je kind en leer ze ermee om te gaan. Leer ze ook dat de passies enkel vervuld kunnen worden in dit aardse leven en daarom niet het leven moeten beheersen.

5. Bid dagelijks, zowel persoonlijk als samen met de kinderen waarvan jij de opvoeder bent. Zo leer je om de verlangens van jezelf en de kinderen te ijken in het licht van de eeuwigheid.

Concreet: Bid met je kinderen het ‘Onze Vader’ en wees je bewust van de krachtige woorden die Jezus ons heeft geleerd om onze verlangens te ijken richting de hemel. Bespreek ook met regelmaat wat het bidden van dit gebed met jezelf doet, of juist niet. Bid ook vrije gebeden hardop met je kinderen. Leer kinderen van jongs af aan om zelf ook hardop te bidden, zowel voor het naar bed gaan (als oefening in persoonlijk gebed) als voor en na het eten (oefening in gezamenlijk gebed). Ook samen zingen kan een vorm van gebed zijn. Leer je kinderen psalmen en liederen aan als uitingen van gebed.

4.4 De deugd van hoop verbeeld in mijn praktijk

Ter afsluiting van mijn scriptie beschrijf ik een hoogtepunt uit mijn eigen lespraktijk als docent godsdienstig vormingsonderwijs. Rond Pasen gaf ik lessen op mijn school met overwegend islamitische leerlingen. Deze leerlingen reageren vijandig als ik vertel over Jezus als Zoon van God. Het verhaal van de opgestane Jezus heb ik daarom laten zien met behulp van stenen, zonder veel woorden te gebruiken. Na afloop van het beeldverhaal mochten de leerlingen een eigen gekozen hoopvolle wonderlijke gebeurtenis uitbeelden met stenen. En toen, tijdens het uitvoeren van deze opdracht, veranderden de klassen voor mijn ogen in het toonbeeld van hoop.

Het meest hoopvolle verhaal uit het verleden legden de kinderen vast door middel van stenen. Op iedere tafel schitterde Jezus, als gekruisigde, of als opgestane met triomfantelijk uitgestrekte armen in een open graf. Wat deze kinderen in woorden niet mochten vertellen, vertelden ze in beelden: het verhaal van Jezus die de dood overwint. De tongen kwamen los, en met hun stenen in de hand onthulden kinderen dat ook zij verlangden naar de hemel. Anderen vertelden hoe ze niet konden geloven dat Jezus is opgestaan en God is, maar dat het wel geweldig zou zijn als ze bij Hem in de hemel zouden wonen.

Als opvoeder weet ik dat ik de deugd van hoop niet kan instorten, dat verstandelijke kennis niet de kern is van de hoop, en dat de deugd van hoop niet alleen beoefend wordt op het moment dat je met stenen in je hand mijmert over mogelijk geluk wat komt. Wel weet ik dat God naasten als middelen gebruikt om hier op aarde de deugd van hoop in mensen te werken, ik weet dat ik kan bidden om zegen op mijn lessen en ik weet dat de deugd van hoop verankert ligt in Gods genade die Hij als hoogtepunt getoond heeft in het lijden, sterven en opstaan van Zijn Zoon Jezus. In Jezus’ opstanding komt voor mensen de zaligheid dichtbij. Het is de dood die ons nog scheidt van het eeuwige leven. Wie dat gelooft, die heeft iets te hopen. En wie hoopt op God, heeft Hem lief. En wie Hem liefheeft, is eendeloos geliefd door God. Dat is *beatitudo*.

4.5 Uitleiding

Vind je lichtpuntje en durf te hopen. Met deze slogan ging SIRE de strijd aan tegen de afname van hoop in de Nederlandse samenleving. Nadat ik een jaar lang met Thomas heb nagedacht over de

hoop, ben ik ervan overtuigd dat koortsachtig zoeken naar lichtpuntjes in het aardse leven geen recht doet aan de behoefte van de mens om te hopen. En stel je voor: je bent opvoeder maar je kunt echt geen lichtpuntje vinden in je leven? Of, je ziet wel een lichtpuntje maar je durft er niet op te hopen omdat het lichtpuntje onbereikbaar is. Mensen verlangen naar geluk, naar rust en hopen dat op allerlei manieren te vinden. Thomas schrijft dat de wil van de mens tot rust komt in de zalige vereniging met God. De onrust dragen we over van generatie op generatie, maar God is degene die met Zijn genade alle generaties en menselijke tekorten overstijgt. Daarom zou ik de slogan van SIRE willen vervangen door in lijn van Thomas de volgende slogan te formuleren: ‘Wil jij hopen? Vertrouw op God en leef!’ Want Gods genade doet hopen. En hoop doet leven. Eeuwig leven. Totdat het zover is, blijven we hoopvol zingen en bidden: ‘Genade brengt mij thuis’.

Abstract

Voor veel mensen is het moeilijk om hoopvol te blijven in de huidige maatschappij. Echter, hoop is een belangrijk onderdeel van het menselijk bestaan en welbevinden. Ook in de opvoeding is hoop onmisbaar. Daarom is het van belang dat opvoeders leren hoe zichzelf en hun kinderen kunnen hopen.

Hoop wordt in wetenschappelijke literatuur op verschillende manieren omschreven. Deze scriptie benadert de hoop als christelijke deugd, gebaseerd op de visie van Thomas van Aquino.

Dit onderzoek heeft als doel te verkennen of Thomas' beschrijving van de deugd van hoop in de *Summa Theologiae* handvatten biedt aan christelijke opvoeders om hoopvol op te voeden. Daarom staat de volgende onderzoeksvraag centraal: Wat is volgens Thomas van Aquino de deugd van hoop en hoe kunnen christelijke opvoeders Thomas' visie gebruiken om kinderen te doen hopen?

De kwesties 17 en 18 uit het tweede deel van de *Summa Theologiae* vormen de basis van deze scriptie, aangevuld met andere fragmenten uit Thomas' werken en commentaren op Thomas. Op basis van deze kwesties zijn deelvragen geformuleerd. De antwoorden op de deelvragen vormen een samenvatting van Thomas' visie op de deugd van hoop en een aanzet om Thomas' visie vanuit pedagogisch oogpunt te waarderen.

Ter beantwoording van de onderzoeksvraag zijn vier stellingen geformuleerd: 1 Hopen is een genadegave; 2 Hopen is streven naar de eeuwige gelukzaligheid bij God; 3 Hopen is hard werken; 4 Hopen is relationeel. Volgens Thomas is hopen het voortdurend nastreven van de eeuwige zaligheid, een moeilijk bereikbaar maar door goddelijke genade te bereiken goed. Hoop is een zekerheid, want de mens heeft Gods beloften als verzekering en steunend op Gods almacht en barmhartigheid is de zaligheid bereikbaar. In overeenstemming met bestaande omschrijvingen van hoop benadrukt Thomas dat hopen actief is. In tegenstelling tot veel omschrijvingen van hoop, benadrukt Thomas de zekerheid van de hoop en benoemt hij als voorwerp van de hoop de eeuwige vereniging met God in het hiernamaals. Volgens Thomas is de passie van hoop onzeker en gericht op aardse zaken. De deugd van hoop wordt door God ingestort. God is de hoofdoorzaak van de deugd van hoop, maar God gebruikt ook mensen als instrumenten om de deugd van hoop te bewerken in een mens.

De implicaties van het onderzoek voor opvoeders zijn samengevat in vijf praktische handreikingen, zodat opvoeders als instrumenten functioneren bij het beoefenen van de deugd van hoop. Zo stimuleert dagelijks gebed door opvoeders, met en voor hun kinderen, om te hopen. Ook is het belangrijk dat kinderen verstandelijk leren dat er een zaligheid is en hoe ze deze zaligheid kunnen bereiken: steunend op Gods genade, almacht, barmhartigheid en gelovend in Gods beloften.

Bijlagen

Bijlage 1

Overzicht van de drie theologische deugden volgens Thomas van Aquino.

Deugd	Latijnse naam	Artikel in <i>Summa</i>	Omschrijving
Geloof	Fides	ST II-II, q.1	Het intellectuele toestemmen in de waarheid van God en zijn openbaring. Geloof is de basis voor de andere theologische deugden, omdat het kennis biedt van het uiteindelijke doel, namelijk God.
Hoop	Spes	ST II-II, q.17	De verwachting en het vertrouwen in Gods hulp om het eeuwige leven te bereiken. Hoop richt zich op de zekerheid van het bereiken van het ultieme goed, ondanks obstakels.
liefde	caritas	ST II-II, q.23	De hoogste deugd, waarbij de mens God bemint boven alles en zijn naaste als zichzelf. Liefde vervolmaakt alle andere deugden door hen te richten op God.

Tabel B1. Omschrijving van de drie theologische deugden in de *Summa Theologiae*.

Bijlage 2

Uitleg over de argumentatie van Thomas waarom de deugd van hoop zich bevindt in de wil.

Thomas baseert zich in zijn argumentatie op Augustinus, die de volgende drie geestelijke vermogens noemt: het geheugen, het verstand en de wil.²⁵ Hoop bevindt zich niet in het geheugen, want hoop streeft naar een toekomstig goed en het geheugen is gericht op het verleden. Hoop kan ook niet gevestigd zijn in het verstand, want het verstand heeft als functie het kennen en begrijpen van de waarheid. Het verstand kan de wil wel leiden door het goede te laten zien, maar verstandelijke kennis van het nastrevenswaardige goed op zichzelf maakt niet dat de mens gaat verlangen om dat goed te bereiken.²⁶ De zetel van de deugd van hoop moet volgens Thomas aan de volgende kenmerken voldoen: het is een geestelijk vermogen²⁷ en het heeft een streefvermogen.²⁸ Dat maakt dat hoop gezeteld moet zijn in de menselijke wil. De wil is in staat te streven naar hogere, bovennatuurlijke doelen en wordt niet beïnvloed door de passies.²⁹

²⁵ Aquino, II-II, q.18, a.1, s.c.

²⁶ Zie voor een meer gedetailleerde uitleg en een schematische weergave van de verhouding tussen verstand en wil bij Thomas van Aquino: P. Oomen, 'Thomas van Aquino over wilsvrijheid en de verankering daarvan in God,' in *Homo Sapiens: Thomas van Aquino en de vraag naar de mens*, ed. R. te Velde (Valkhof Pers, 2017), 56-81.

²⁷ Omdat het gericht is op een goddelijk voorwerp, wat niet te bereiken is door middel van lagere vermogens.

²⁸ Hopen op een moeilijk te bereiken, maar mogelijk goed.

²⁹ Aquino, I-II, q.82, a.5.

Bijlage 3

Vermogens van de menselijke ziel			
streefvermogens <i>appetititus</i> <i>vermogens die de mens in beweging zetten om het hoogste en alle andere begeerlijke goederen na te streven. Deze vermogens bepalen de richting van het handelen</i>		kenvermogens <i>cognoscitiva</i> <i>vermogens waarmee de mens kennis verwerft, verwerkt en inzicht verkrijgt</i> DEUGD VAN GELOOF	
lager/ zintuiglijk waarnemingsvermogen appetitus sensitivus zintuiglijke streving onderhevig aan passies <i>cum passione</i>	hoger/ verstandelijk waarnemingsvermogen appetitus intellectivus/voluntas <i>niet onderhevig aan passies</i> <i>sine passione</i> DEUGD VAN HOOP	zintuiglijke waarneming	Verstandelijk Ratio/intellectus verstand <i>kennen/waarnemen, het innerlijke streven van het intellect.</i> richt zich naar kennis en waarheid.
irascibilis weerstandsvermogen <i>de begeerte die actief reageert op obstakels of moeilijkheden</i> richt zich op het goede als iets dat beschermt tegen en afweert wat schadelijk is PASSIE VAN HOOP	concupiscibilis begeervermogen <i>de onmiddellijke, aangename begeerte</i> richt zich op het goede als iets aangenaams voor de zintuigen en passend bij de natuur	voluntas redelijk streefvermogen, de wil <i>de rationele wil, een gerichte en vrije keuze die het hoogste goed</i> de wil beschouwt het goede volgens de algemene notie van goedheid	
Tabel B3. Overzicht van de vermogens van de menselijke ziel waar Thomas vanuit gaat en de plaats van de passie van hoop en de deugd van hoop. ¹			

¹ Aquino, I, q.82, a.5; Schonebaum, *Wat maakt gelukkig*, 30; Te Velde, *Homo Sapiens: Thomas van Aquino en de vraag naar de mens*, 17, 24, 42, 57.

Bijlage 4

1^e orde van het ontstaan der dingen	orde van de stof	onvolmaaktheid -> volmaaktheid	hoop-> liefde	dingen beginnen in onvolmaakte staat en ontwikkelen zich naar volmaaktheid
2^e orde van de volkomenheid	orde van de vorm /aard van dingen	volmaaktheid-> onvolmaaktheid	liefde -> hoop	volmaakte is doel/eindpunt waartoe alles beweegt
Tabel B4. Overzicht van de verschillende ordes.				

Bijlage 5

Schematisch overzicht van het verschil tussen volmaakte en onvolmaakte beoefening van liefde en hoop.

	liefde	hoop
onvolmaakt	je hebt iets lief omdat je jezelf het wilt toe eigenen <i>iets/iemand waarnaar men verlangt</i>	hopen om alleen iets voor jezelf te verwachten
volmaakt	iemand liefhebben omwille van hemzelf, zonder egoïstische verlangens <i>iemand van wie men houdt, een vriend</i>	gaat samen met de deugd van liefde, doordat de mens die van God een beloning hoopt te ontvangen, ook God zelf lief krijgt en Zijn geboden houdt: deugdzaam leeft
theologische deugd	God liefhebben en dienen omwille van Hemzelf	in hoop verwachten om door God de zaligheid te bereiken, waardoor de mens God liefheeft en Zijn geboden wil volgen
Tabel B5. Overzicht van het verschil tussen volmaakte en onvolmaakte beoefening van twee deugden.		

Bijlage 6

Schematisch overzicht van de passies behorend bij de twee soorten vermogens van de mens volgens Thomas van Aquino

Begeervermogen <i>Potentia concupiscibilis</i>	Afweervermogen <i>Potentia irascibilis</i>
Liefde en haat	Hoop en wanhoop
Verlangen en afkeer	Moed en vrees
Blijdschap en droefheid	Toorn
Tabel B6. Overzicht van de passies behorend bij de twee soorten vermogens van de mens.	

Bibliografie

- Aquinas, Th., *Summa Theologica*, vertaald door L. Shapcote. Aquinas Institute for the Study of Sacred Doctrine, 2020. <https://aquinas.cc/la/en/~ST>.
- Aristoteles, *Nicomachean Ethics*, vertaald door H. Rackham. Harvard University Press, 1934.
- Baan, A. *Virtuoos leven: zeven deugden om goed te leven in een doorgedraaide wereld*. Kokboekencentrum, 2025.
- Bertram, G. 'Hoopvol onderwijzen biedt leerling perspectief in onzekere tijden.' *Reformatorisch Dagblad*, 6 mei 2025. Digibron.
- Biemond, M. 'Morele vorming vanuit een Deugdenbenadering: De deugdethiek in de traditie van reformatorische opvoeding en onderwijs.' *De Reformatorische School*, 1 februari 2009. Digibron.
- Blauwendraat, E. 'Emancipatie als doel van opvoeding en onderwijs.' in *Aspecten van emancipatie*, geredigeerd door W. van 't Spijker. De Groot Goudriaan, 2004.
- Boland, V. 'Truth, knowledge and communication: Thomas Aquinas on the mystery of teaching.' *Studies in Christian Ethics* 19 (2006): 287- 304.
- G. Brillenburg Wurth, G. *Zedelijke opvoeding: Grondlijnen van een ethische paedagogiek*. Kok, 1960.
- Dasberg, L. *Pedagogie in de schaduw van het jaar 2000. Hulde aan de hoop* Boom, 1980.
- Davies, B. *The Thought of Thomas Aquinas*. Clarendon Press, 1992.
- Douma, J. *Grondslagen christelijke ethiek*. Kok, 1999.
- Dubbelman, E.A.E. 'Genade en deugd: De vroege stellingen van Luther (II).' *Ecclesia* 19 (2016): 2-4.
- Elders, L.J., & Tukker, C. A. *Thomas van Aquino: Zijn leven, leer en invloed*. Groen en Zoon, 1992.
- Elliot, D. *Hope and Christian ethics*. Cambridge University Press, 2017.
- Erikson, E.H. *Insight and responsibility*. Norton & Company, 1994.
- Gilson, E. *The Christian Philosophy of St. Thomas Aquinas*. University of Notre Dame Press, 1994.
- Goris, H. 'Thomas van Aquino.' In *25 eeuwen theologie*, geredigeerd door L. ten Kate & M. Poorthuis. Boom, 2017.
- Grant, E. *The foundations of modern science in the Middle Ages: their religious, institutional and intellectual contexts*. Cambridge University Press, 1996.
- Groome, Th. H. *Christian Religious Education: Sharing Our Story and Vision*. Harper & Row, 1980.

Hauerwas, S. 'Schooling Hope: Feature interview.' *Plough*, 27 april 2020. 2025

<https://www.plough.com/en/topics/faith/discipleship/schooling-hope>

Hoang, N.T., Yakes, K., Moran, E.G., et al. 'Hopeful parenting: A systematic literature review on hope among parents.' *International Journal of Applied Positive Psychology*, 9 (2024): 1563-87.

Hoogendijk, H. 'Een pedagogiek van Hoop.' *De Reformatorische School*, 1 maart 2018. Digibron.

Hoy, B. D., Suldo, S. M., & Mendez, L. R. 'Links between parents' and children's levels of gratitude, life satisfaction, and hope.' *Journal of Happiness Studies*, 14 (2012): 1343–61.

Kaczor, Ch. *Thomas on Faith, Hope and Love: A Summa of the Summa on the Theological Virtues*. Catholic University of America Press, 2008.

Kinneking, A. *De onzichtbare maat*. Prometheus, 2020.

Kenny, A. *An illustrated brief history of western philosophy*. Blackwell Publishing, 2006.

Kunz, A.J. 'Opvoeden vereist hoop.' *Reformatorisch Dagblad*, 17 juni 2017. Digibron

Langeveld, M.J. *Beknopte theoretische pedagogiek*. Wolters-Noordhof bv, 1979.

Martin, A.M. *How we hope. A moral psychology*. Princeton University Press, 2013.

Maslow, A.H. 'A Theory of Human Motivation,' *Psychological Review*, 50, 4 (1943): 370–96.

Middendorp, J. *Een hoopvolle toekomst hoe dan?* Stenden Hogeschool, 2023.

Miller-McLemore, B.J. *Let the children come: Reimagining childhood from a Christian perspective*. Fortress Press, 2019.

Nullens, P. 'Hoop als de kunst van het mogelijke.' *Christen Democratische Verkenningen*, 4 (2016): 42-49.

Oomen, P. 'Thomas van Aquino over wilsvrijheid en de verankering daarvan in God.' In *Homo Sapiens: Thomas van Aquino en de vraag naar de mens*, geredigeerd door R. te Velde. Valkhof Pers, 2017.

Owens, J. 'Aristotle and Aquinas.' In *The Cambridge companion to Aquinas*, eds N. Kretzmann, en E. Stump. Cambridge University Press, 1993.

Pieper, J. *Faith, hope, love*. Ignatius Press, 1997.

Pine, G. 'Hope,' Thomistic Institute, 15 juli 2024. Video, 7 min., 31 sec.

<https://aquinas101.thomisticinstitute.org/videos/hope>

- Pleeging, E., Burger, M., & Van Exel, J. 'The Relations between Hope and Subjective Well-Being: a Literature Overview and Empirical Analysis.' *Applied Research Quality Life* 16 (2021): 1019–41.
- Porcarelli, A. 'Character education and virtues: A personalist pedagogical perspective.' *Revista de Educación Religiosa*, 1 (2024): 9-26.
- Quinn, P. 'Aquinas's Views on Teaching.' *New Blackfriars*, 961 (2007): 108-20.
- Rasch, M. 'Levenskunst: Deugdedthiek van Aristoteles verbinden met authenticiteit.' Studium Generale Universiteit Utrecht. 10 november 2011.
<https://www.sg.uu.nl/artikelen/2011/11/levenskunst-deugdedthiek-van-aristoteles-verbinden-met-authenticiteit>
- Ryan, F. 'Why do we still Need Aquinas?' *New Blackfriars*, 1056 (2014): 160-76.
- Sanderse, W. 'Over morele vorming in het onderwijs. Een weerlegging van enkele misvattingen.' *Radix*, 35 (2009): 251-52.
- Sassen, F. *Thomas van Aquino*. Krusemann, 1961.
- H. Schaeffer, H. 'De hoop die in ons leeft: Over christelijke hoop voor kwetsbare mensen.' *Sophie* 14, 3 (2022): 4-9.
- Scherder, E. en Hofstra, L. *Hoop voor hart en hersenen. Humor, Ontspanning, Optimisme, Positiviteit*. Athenaeum, 2023.
- Schonenbaum, N. *Wat maakt gelukkig?*. Damon, 2021.
- Schonenbaum, N. 'Deugden herontdekt: bouwstenen voor een zinvol leven.' Interview door G. van Duijm, *Zincentraal*, 20 september 2024. Video, 4:44-5:49.
<https://zincentraal.nl/filosofie/deugden-herontdekt-bouwstenen-voor-een-zinvol-leven-met-niko-schonenbaum/>.
- Scioli, A. & Biller, H. B. *Hope in the Age of Anxiety*. Oxford University Press, 2006.
- SIRE 'Vind je lichtpuntje', geraadpleegd op 15 oktober, 2024, <https://lichtpuntje.sire.nl/#home>.
- SIRE 'Cijfers-over-Hoop, geraadpleegd op 15 oktober, 2024,
https://lichtpuntje.sire.nl/documents/SIRE_Cijfers-over-Hoop.pdf.
- Snyder, C. S. 'Hope theory: Rainbows in the mind.' *Psychological Inquiry*, 13 (2002): 249–75.
- Spijker, W. van 't. 'Reformatoren over de deugd.' *Theologia Reformata* 1 (1995): 81-101.
- The Virtues Project, 'De officiële website van The Virtues Project Nederland.' Geraadpleegd op 11 maart 2025. <https://www.virtuesproject.nl/>
- The Virtues Project, 'What are Virtues'. Geraadpleegd op 11 maart 2025.
<https://www.virtuesproject.com/>

Tongeren, T. van. *Leven is een kunst. Over morele ervaring, deugdethiek en levenskunst*. Klement, 2013.

Tramper, B. 'Door het oog van de liefde.' *Reformatorisch Dagblad*, 2 februari 2010. Digibron.

Tripp, M. 'Hope in the ordinary.' *Ligonier Table Talk magazine*, 49, 3 (2025): 16-18.

Velde, R. te. *Homo Sapiens: Thomas van Aquino en de vraag naar de mens*. Valkhof Pers, 2017.

Vos, P. H. 'Deskundige vergroot onzekerheid ouder.' *Reformatorisch Dagblad*, 21 november 2008. Digibron.

Vos, P. H. 'Een goede leraar is leraar die deugt.' *Reformatorisch Dagblad*, 24 november 2006. Digibron.

Vos, P.H. *Het goede in het gewone leven, protestantse deugdethiek*. Buijten & Schipperheijn Motief, 2025.

Vos, P.H. *Longing for the good life: Virtue Ethics after Protestantism*. Boomsbury Publishing, 2020.

Waterink, J. *Opvoeding tot persoonlijkheid*. Kok, 1964.

Winter, M. de 'Pedagogiek over hoop: het onmiskenbare belang van optimisme in opvoeding en onderwijs' (SWP, 2017).

Wissink, J. *Thomas van Aquino: De actuele betekenis van zijn theologie*. Meinema, 1998.